

NA CORONA
EEN MARKT-
ECONOMIE ZONDER
KAPITALISME

Dossier
Arbeidsmigratie

EERLIJKE KANSEN
VOOR **ALLE**
WERKNEMERS

ANN PETTIFOR, BEDENKER GREEN NEW DEAL:

'We zijn in staat tot ongelooflijke
veranderingen'

DO THE DOUGHNUT

Wethouder Marieke van Doorninck
over een circulair Amsterdam

Helling de lling

*Lodewijk en Fesse:
laat je van jullie
beste kant zien, ga
voorop door juist nu
een gedurfde stap in
de samenwerking te
zetten'*

— *Andrée van Es, p. 52*

Zorgeloze zomer

Ook zo genoten van dat eerste biertje op het terras? Hoe voelde het om met een frisse coupe de kapper te verlaten? Weer een museum binnen te stappen? Collega's en vrienden in levenden lijve te zien?

Op het moment dat deze Helling verschijnt, hebben we alweer een paar weken kunnen proeven van het leven dat we voor 'corona' hadden. Hervatting van dat leven – weliswaar in aangepaste vorm – betekent ook dat er weer ruimte komt voor gesprekken over andere onderwerpen. We leven niet meer van persconferentie naar persconferentie, de krant opent weer eens met ander nieuws dan corona. Met het virus (tijdelijk?) onder controle lonkt een relatief zorgeloze zomer – voornamelijk in eigen land of zelfs tuin, maar toch.

Als Helling-redactie vermoedden we dan ook dat u eind juni weer behoefte zou hebben aan leesvoer dat niet alleen over corona gaat. Daarom vindt u in deze editie onder meer enkele stevige stukken over een rechtvaardig arbeidsmigratiebeleid, een vraagstuk dat niet aan urgentie heeft ingeboet.

Maar het groene en linkse denken ontkomt natuurlijk niet aan de coronacrisis. Het virus maakt gelukkig steeds minder directe slachtoffers in de vorm van ernstig zieken of doden. Maar het aantal slachtoffers van de economische crisis is nog bij lange na niet over de piek heen. Al in de eerste week dat de scholen weer opengingen, sprak ik twee ouders die vanwege de crisis hun baan waren verloren. Iedereen kent wel iemand – als u het al niet zelf bent – die door de recessie wordt geraakt. Komende tijd wordt belangrijk voor een partij als GroenLinks, die al zo lang pleit voor een eerlijkere en duurzame samenleving. Zou daar nu 'momentum' voor zijn?

Ter inspiratie schreef hoogleraar economie Irene van Staveren een boeiend artikel over hoe een post-corona economie eruit zou kunnen zien zonder kapitalisme, en welke lessen we daarvoor kunnen trekken uit het werk van Karl Marx en Adam Smith. Rabobank-econoom Wim Boonstra betoogt waarom het aanzetten van de geldpers door de Europese Centrale Bank te rechtvaardigen is voor het bestrijden van de coronacrisis, maar ook om de klimaatcrisis aan te pakken.

Of u nu corona-moe bent of juist niet: deze Helling biedt voor ieder van u voldoende te lezen op uw vakantiebestemming, waar deze ook mag zijn.

Al in de eerste week dat de scholen weer opengingen, sprak ik twee ouders die vanwege de crisis hun baan waren verloren

Suzanne van den Eynden
Hoofdredacteur
Reageren? svdeynden@groenlinks.nl

— COLOFON

Tijdschrift **de Helling** is het tijdschrift over groene en linkse politiek.

Jaargang 33, nr. 2, zomer 2020

Uitgever Stichting Wetenschappelijk bureau GroenLinks

Hoofredactie Suzanne van den Eynden

Redactie Liesbeth Beder, Lot van Hooijdonk, Farah Karimi, Alfred Kleinknecht, David Kligen, Suzanne Kröger, Herman Meijer, Simon Otjes, Socrates Schouten, Farid Tabarki, Stan Termeer, Rens van Tilburg, Barbara Wegelin.

Aan dit nummer werkten mee Dirk de Hoog, Willemijn Ruberg, Niels Springveld

Basisontwerp Sanna Terpstra

Vormgeving Frank de Both, Twin Media bv, Culemborg

Beeld Sjoerd van Leeuwen, Ox Alien, Robbert Bodegraven, Farhad Foroutanian, Elis Wilk

Druk Veldhuis Media

Abonnementen

Losse nummers € 9,90

Jaarabonnement (papier + digitaal) € 36,50

Online abonnement €26,50

Jongeren t/m 27 jaar € 19,50

Bankrekeningnummer:

NL60TRIO 0390109096

t.n.v. Stichting Wetenschappelijk

Bureau GroenLinks, met

vermelding van de Helling.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks

Postadres Postbus 8008, 3503 RA Utrecht

Bezoekadres St. Jacobsstraat 12, Utrecht

Telefoon 030-2399900

E-mail info@wetenschappelijk-bureaugroenlinks.nl

Internet www.wetenschappelijk-bureaugroenlinks.nl

Directeur Robbert Bodegraven

Medewerkers Suzanne van den Eynden, Sarah Hardus, Atty-Marije Horjus, Evert Nieuwenhuis, Hans Rodenburg, Richard Wouters

Stagiairs Cherelle de Leeuw

ISSN 0922-0119

Copyright © 2020, De Helling.

Alle rechten op tekst, infografieken en beeld voorbehouden, inlichtingen Wetenschappelijk Bureau GroenLinks.

‘Als we ons alleen richten op de universaliteit en ondeelbaarheid van rechten en niet op de consequenties ervan, zullen we het arbeidsmigratiebeleid nooit kunnen verruimen’
Martin Ruhs, p. 21

illustratie cover SJOERD VAN LEEUWEN

Dossier arbeidsmigratie

14 Nederland is wel/geen* immigratieland *doorhalen wat niet van toepassing is

GroenLinks en haar voorlopers over arbeidsmigratie
Simon Otjes

21 'Gelijke rechten benadelen migranten'

Interview met hoogleraar migratiestudies Martin Ruhs

26 Arbeidsmigratie: mythen, feiten en principes

Sarah Hardus

Inhoud

Achtergrond

- 40** **Waarom centrale banken de geldpers moeten kunnen aanzetten**

Wim Boonstra

Essay

- 46** **Hoe kapitalisme met de markt aan de haal ging**
(en hoe het anders kan)
Irene van Staveren

Interviews

- 6** **Ann Pettifor**
'We zijn in staat tot ongelooflijke veranderingen'
Robbert Bodegraven
- 34** **Marieke van Doorninck**
Groener en socialer dankzij de stadsdonut
Socrates Schouten
- 53** **Goda Perlaviciute en Lorenzo Squintani**
Hoe krijgen we mensen warm voor windmolens en warmtepompen?
Suzanne van den Eynden

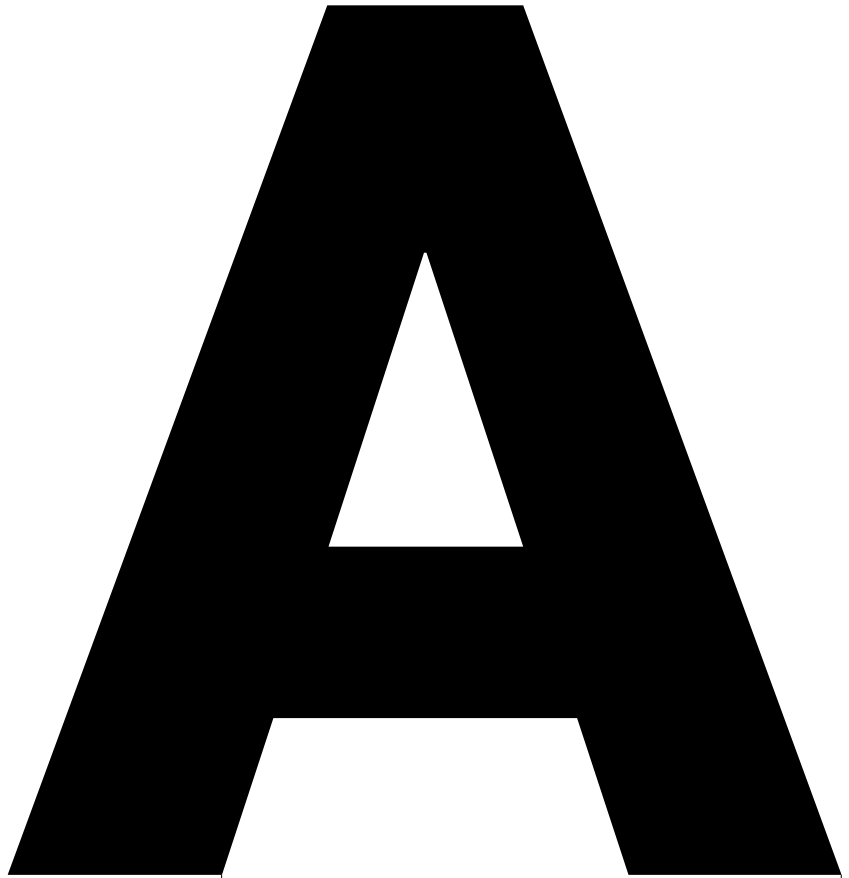

Rubrieken

- 32** **In Beeld: Awareness – Ox Alien voor het Street Art Museum Amsterdam**
- 39** **Column André van Es**
Werk samen, juist nu
- 52** **Column Daniëlle Hirsch**
Nieuwe stemmen
- 67** **De Bomen en het Bos**
Pandemie en politiek
Simon Otjes

Lezen

- 60** **Recensie: A planet to win**
Stijn Klarenbeek
- 62** **Recensie: Wij bepalen de toekomst**
Heleen de Coninck
- 65** **Signaleringen**
Pessimisme is voor losers en Op grond van samenwerking

'We zijn in staat tot ongelooflijke veranderingen'

Achteraf gezien is een crisis altijd aangekondigd. Dat geldt voor de coronacrisis, waar virologen al jaren voor waarschuwen. Het gold ook voor de financiële crisis van 2008. De enkeling die een crisis voorspelt, wordt genegeerd. Als het zo ver is, wordt de wereld erdoor overvallen.

Zo'n enkeling met vooruitziende blik is de Britse econoom Ann Pettifor. Ze maakte naam met haar boek *The Coming First World Debt Crisis*, waarin ze de crisis van 2008 voorspelde. Ze zag wat bankiers en economen massaal over het hoofd zagen: de enorme schuldenlast en het totale gebrek aan controle op geldstromen. Pettifor zag dat het onvermijdelijk tot een ineenstorting van het financiële systeem zou leiden – en kreeg gelijk.

Met de coronacrisis had Pettifor geen rekening gehouden. Maar voor het grote project waar Pettifor zich sinds de crisis van 2008 voor inzet, is de coronacrisis wel een beslissend moment. In 2008 riep ze een kleine groep economen, activisten en journalisten in haar Londense huiskamer bij elkaar. Ze discussieerden over veranderingen die nodig zijn om uit de crisis te komen. Hun belangrijkste inzicht: de klimaatcrisis en de financiële crisis zijn twee kanten van dezelfde medaille. Het →

programma dat ze ontwikkelden, doopten ze de Green New Deal. Pettifor geldt als de *godmother* van dit project.

ANN PETTIFOR

GEBOREN

Zuid-Afrika, 1947

OPLEIDING

Politiek en economie aan de Universiteit van Witwatersrand.

WERK

In de jaren tachtig werkte Pettifor onder meer als politiek adviseur en lobbyist. Pettifor is mede-oprichter van Jubilee 2000, de wereldwijde campagne die ervoor pleitte om de armste landen hun schulden kwijt te schelden. Momenteel is Pettifor directeur van Policy Research in Macro-Economics (PRIME), een netwerk van economen die Keynesiaanse monetaire theorie en beleid onderzoeken. Daarnaast is ze onder meer *honorary research fellow* bij de City University in Londen, lid van de New Economics Foundation en lid van de Green New Deal Group bestaande uit economen, milieuactivisten en ondernemers.

Op de kaart

De ideeën van de Green New Deal-groep kregen eerst weinig aandacht. Tot er in New York in 2018 een jonge politica opstond. Pettifor vertelt daarover: “Een groepje Amerikanen belde bij me aan. Ze vertelden dat ze Alexandria Ocasio-Cortez steunden, een jonge kandidaat in New York, en input voor haar campagne zochten. Daarop schreven we een document, dat we opnieuw de Green New Deal noemden. Alexandria Ocasio-Cortez baseerde haar campagne erop en won.” De Green New Deal werd hét programma dat links en klimaatbewust Amerika hoop gaf. Inmiddels heeft ook de top van de Democratische Partij de Green New Deal onderschreven, en bereikte het programma het Europese vasteland. Vicepresident Frans Timmermans van de Europese Commissie presenteerde zijn eigen versie. Kortom: de Green New Deal staat definitief op de kaart.

Toen u in 2008 de eerste Green New Deal lanceerde, belandde het plan in een diepe la. De financiële crisis eiste alle aandacht op, er was even geen plaats voor hemelbestormende ideeën. Bent u niet bang dat in deze coronacrisis hetzelfde gebeurt?

“Nee, nee, integendeel. Er is nu momentum. Europa – een gebied met 27 landen en 450 miljoen mensen - heeft een Green Deal programma. En ze praten ook tijdens deze crisis over een Green New Deal. In 2008 was dat nog ondenkbaar. Wat me het meest opvalt is dat de centrale banken in kaart brengen wat duurzame beleggingen zijn. In plaats van geld in fossiele industrie te stoppen, willen ze overgaan op duurzame beleggingen. Dat verandert het hele financiële systeem en opent de weg voor een Green New Deal, die met geld van de centrale banken gefinancierd kan worden.”

U geldt als een van de geestelijk moeders van de eerste Green New Deal. Wat is een Green New Deal volgens u?

“Een Green New Deal gaat over de vraag hoe we ons ecosysteem beschermen, het systeem dat ons leven mogelijk

maakt. De kern is: we kunnen het ecosysteem niet herstellen als we het economische systeem niet herstellen. En we kunnen het economische systeem niet herstellen als we het hyper geglobaliseerde financiële systeem niet herstellen. Er is een direct verband tussen de kredieten die banken verstrekken zonder op te letten waar het geld aan besteed wordt, en de wereldwijde hyperproductie en -consumptie, en dus ook de uitstoot van broeikasgassen en onze gezondheid. Onze verslaving aan fossiele brandstoffen en de grenzeloze consumptie van eindige grondstoffen kunnen we alleen opgeven als we het financiële systeem ingrijpend hervormen. Groene partijen begrepen dit niet altijd.”

Dat moet u even uitleggen.

“*The Greens* in Engeland waren het eerst niet met mijn analyse eens. Ze legden, net als sommige andere groene partijen, de nadruk op gedragsverandering. Ik geloof niet dat we daar moeten beginnen. We weten dat het gedrag van mensen heel snel kan veranderen als de noodzaak er maar is en gevoeld wordt. Belangrijker is dat we het systeem veranderen, de grondoorzaak van de crisis. Die ligt in ons financiële stelsel.”

Het probleem is dat we het geld aan de vrije markt hebben overgelaten, legt Pettifor uit. Commerciële banken en private investeringsfondsen bepalen de hoeveelheid geld in de wereld en beslissen aan wie het wordt uitgeleend. Ze zitten aan de knoppen van een systeem dat steeds grotere hoeveelheden geld uitleent aan de productie van goederen en diensten die de aarde uitputten, onze gezondheid bedreigen en het ecosysteem vernietigen. Er is geen democratische controle op dat systeem en nationale overheden hebben er geen greep op.“

Leidende overheid

Hoe moeten we het financiële systeem dan aanpassen, hoe krijgen we daar greep op?

“Daarvoor kunnen we leren van het verleden, van de New Deal die president Roosevelt in 1932 invoerde. Hij zei: vanaf nu zal Wall Street onze economie niet meer aansturen, de overheid neemt het over. Vanaf nu gaat de overheid over de rentestand, over de kapitaalstromen van en naar Amerika en over de ruimte voor overheidsuitgaven. Op die manier zorgde Roosevelt ervoor dat de overheid weer kon sturen op de richting en de hoeveelheid geld die geïnvesteerd werd. In plaats van de private rijkdom die vanaf Wall Street besliste waar het geld naartoe ging, zette Roosevelt een programma op dat voor werkgelegenheid zorgde en de toenmalige economische crisis op kon lossen.”

**De tijd van de New Deal was anders dan de huidige.
Hoe gaat een New Deal ons nu helpen?**

“De overeenkomsten tussen die tijd en nu zijn juist overweldigend. Eind jaren twintig was er een financiële crisis vergelijkbaar met die in 2008. Private investeerders hadden hun geld in beleggingen zitten die ineens in waarde daalden. Daardoor stagneerde het systeem, brak er paniek uit en ontstond een financiële crisis. Waar het om gaat is dat, net als toen, kapitaal vrijwel ongereguleerd de wereld over gaat. Dat vergroot de ongelijkheid, maakt de rijken rijker en leidt tot werkloosheid en ontevredenheid en verzet bij de bevolking.

We zien opnieuw de opkomst van reactionaire krachten, autoritaire en soms zelfs fascistische groepen. Als je de vrije markt controle geeft over de samenleving, als de samenleving vermarkt wordt, dan komen mensen in opstand. We zagen dat in de jaren dertig en we zien het nu gebeuren. Mensen vinden geen goede baan, krijgen geen fatsoenlijk inkomen, ze kunnen hun kinderen niet meer naar een goede school sturen, de gezondheidszorg is niet goed. En het ecosysteem wordt vernietigd.

Pettifor uit wat overheden moeten doen om de bevolking te beschermen tegen de vrije markt van ongereguleerd kapitaal. Naar het voorbeeld van Roosevelt's originele New Deal, en vooral in de voetsporen van de econoom John Maynard Keynes, pleit Pettifor voor overheidscontrole over het financiële systeem. De mate waarin kapitaal onbelast van het ene land naar het andere kan vloeien, moet drastisch ingeperkt worden. En overheden moeten de instrumenten in handen nemen om de investeringen in de eigen samenleving te sturen. Dat betekent zeggenschap over rentetarieven, de eigen munteenheid en fiscale politiek.

Pettifor: “Die zeggenschap is overgedragen aan private instellingen als banken, *private equity*-fondsen en andere *asset management*-fondsen. Zij sturen de markt, zij bepalen waar ze hun geld beleggen en uitlenen, zij zoeken de plekken waar de grootste winsten kunnen worden gemaakt. Het belang van de maatschappij, zoals goede gezondheidszorg, het tegengaan van ongelijkheid en het bestrijden van de klimaatschade, zijn daarbij geen overwegingen.”

'We kunnen het ecosysteem niet herstellen als we het economische systeem niet herstellen'

De corona-pandemie onderstreept dat nog eens. Wat er dan gebeurt is dat de samenleving erom vraagt beschermd te worden. Mensen kijken naar de overheid, maar die zegt keer op keer: nee, daar kunnen we niks aan doen, de markt beslist, daar moet je zijn.

Dan zoeken mensen dus bescherming bij een sterke leider. Die vinden ze bij mensen als Trump, Erdogan, Modi, Orbán, leiders die een reactie zijn op de ongereguleerde globalisering. Zij zeggen: laten we een muur bouwen tegen migranten, laten we een muur bouwen tegen handel van buiten, een muur die een virus tegenhoudt. Het enige dat ze niet bouwen is een muur tegen het werkelijke probleem: het vrije verkeer van geld. Deze leiders zijn allemaal rijk, het is een klasse van miljardairs. Ze profiteren van het vrije gedereguleerde financiële systeem. Ze zeggen: we gaan voor de gewone burger zorgen, maar we veranderen het financiële systeem niet. Zo wordt het publiek voor de gek gehouden.”

Bescherming tegen de markt

In haar jongste boek *The Case for the Green New Deal* legt

Overheden eisen in de coronacrisis een grotere rol op. U zegt: de overheid moet de controle over de financiële wereld overnemen en aan het stuurwiel gaan zitten. Hoe moet de overheid dat concreet doen?

“Ik houd niet van het woord controle. Dat is mij te autoritair. Ik geloof in *management* van het systeem. Stel je Tim Cook voor, de CEO van Apple. Zou hij zeggen: ik laat de bedrijfsvoering van mijn onderneming over aan de markt, want die markt weet wel hoe ze mijn bedrijf moet managen? Natuurlijk doet hij dat niet, hij heeft een bedrijf, hij speelt er geen spelletjes mee.

Maar onze overheden doen dat wel. Onze overheden hebben een enorm en waardevol bezit, namelijk ons geldstelsel. Maar ze laten het managen over aan de vrije markt, aan iets dat we niet kunnen zien, aan de onzichtbare hand. Ik geloof dat we de economie moeten managen.

Hoe dat moet? Wel, daar hebben we allerlei middelen voor. De centrale bank moet bijvoorbeeld weer het belang van de samenleving gaan dienen, van de belastingbetalers, in plaats van het belang van een kleine groep rijke investeerders en speculanten. →

→ 'Investerings van de overheid in de groene economie leiden tot nieuwe banen in de publieke en de private sector en winsten in de private sector'

Tegen buitenlandse investeerders kunnen we zeggen: natuurlijk mag je gebruikmaken van onze munt, maar wel onder onze voorwaarden. Je wilt als Japanse investeerder de yen wisselen voor euro's, dat mag, maar ga dan wel even langs bij de centrale bank. Die kan zeggen: je mag onze munteenheid gebruiken, maar je mag het niet meteen weer de grens overbrengen. En trouwens, betaal ook meteen even belastingen. Belastingbetalers en overheid hebben macht en dat moeten we ons veel beter realiseren."

Het monetaire beleid wordt in Europa gestuurd door de Europese Centrale Bank (ECB). Wat moet daar gebeuren?

"De ECB is de belichaming van het probleem. De bank is ontwikkeld om zich te onttrekken aan de democratische controle van overheden en burgers. Dat moeten we veranderen. De ECB zou gecontroleerd moeten worden door de nationale parlementen. Ze zou ook het financiële systeem, de rentestanden en de waarde van de munt, moeten inzetten in het belang van burgers en de overheid, in plaats van in commerciële belangen van het bedrijfsleven.

Als de overheid geld nodig heeft, moet de centrale bank dat verstrekken. Het tegenargument was altijd: geld groeit niet aan de bomen. Tot nu - want nu blijkt het er ineens wél te zijn, in tientallen miljarden. Het probleem is niet dat er een beperkte hoeveelheid geld beschikbaar is. Het probleem is dat we het scheppen van geld aan Wall Street en Frankfurt [de zetel van de ECB, RB] hebben overgelaten. En zij gebruiken dat mandaat niet voor een gezonde, eerlijke samenleving."

Bewuste burgers

U wilt banken en investeerders aan banden leggen. Maar de internationale financiële wereld is machtig en invloedrijk. Ze overleefde de vorige crisis door de belastingbetaler te laten opdraaien voor de verliezen. Waarom zou het nu lukken om de machtsverhoudingen te kantelen?

"Het is waar, na de crisis van 2008 is er niet of onvoldoende hervormd. Het gevolg is dat het geglobaliseerde financiële systeem zijn positie heeft geconsolideerd. Ze weten dat de overheid hun rug dekt. Vóór de coronacrisis waren wereldwijd de schulden alweer op een hoger niveau dan ten tijde van de financiële crisis. Een nieuwe financiële crisis was al in de maak, nu komt daar de coronacrisis bij."

En dus? Wat moeten we dan doen?

"Twee dingen zijn heel belangrijk: bewustwording bij de burger en politiek leiderschap. Om bij de burger te beginnen: het publiek begrijpt niet dat de private sector - investeerders en het bedrijfsleven - enorm afhankelijk

zijn van de publieke sector, van gewone burgers, van ons belastinggeld. Privaat geld van investeerders zoekt de meest veilige manier om winst te maken. Daarvoor is een sterke munteenheid nodig, anders lopen ze het risico dat ze de waarde van hun geld verliezen. De waarde van een munt hangt af van de hoeveelheid belastingbetalers die achter die munteenheid zit. Die belastingbetalers zijn namelijk een betrouwbare inkomstenbron voor de overheid. Daarom is bijvoorbeeld de dollar zo sterk. En de euro heeft hoeveel honderd miljoen belastingbetalers? Ook een zeer sterke munt. Landen met weinig inwoners of een niet werkend belastingstelsel hebben daarentegen een zwakke munt.

Grote private vermogensfondsen, zoals bijvoorbeeld Blackrock, handelen met ons geld. Ze lenen op de kapitaalmarkt geld uit aan onze overheden. Die leningen zijn de meest betrouwbare die er zijn. Ze worden altijd terugbetaald, met rente, omdat er miljoenen belastingbetalers zijn die er garant voor staan. Waarom stellen die belastingbetalers geen eisen aan hoe dat geld ingezet wordt? Hetzelfde geldt natuurlijk voor de overheidsinvesteringen die nu bedrijven overeind houden."

Een overheid die de eigen munteenheid en de geldstromen gaat managen, directe monetaire financiering van de overheid door de centrale bank: voor veel mensen roept dat ook nu nog het schrikbeeld van de staatsgeleide economie op. Daar zijn de ervaringen niet zo goed mee geweest.

"We zien wat er gebeurt als de financiële sector wordt overgelaten aan de vrije markt. Dat bracht ons niet alleen een financiële maar ook een klimaatcrisis. De New Deal van Roosevelt bewijst dat het anders kan.

Ook vandaag heeft de aanpak van de corona pandemie en de uitvoering van de Green New Deal goede leiders nodig, die voorschrijven dat Frankfurt en Wall Street de samenleving moeten dienen in plaats van er de baas over te spelen. Leiderschap betekent ook: zeggen dat we onze activiteiten niet kunnen uitbreiden tot voorbij wat de aarde aankan. We moeten toe naar een circulaire economie. En we moeten zoveel mogelijk zelfvoorzienend zijn."

Geld genoeg

De coronacrisis kost wereldwijd duizenden miljarden. De hoogte van de investeringen die een Green New Deal vraagt, verschilt per programma, maar het gaat ook altijd om vele miljarden. Kunnen we dat nog wel betalen?

"Ja, dat is geen probleem. Ik zei het al: er is geld genoeg. Er is geen maximum aan het bedrag dat overheden kunnen lenen van banken. Het gaat erom hoe ze het terugbetalen.

De beste manier om dat te doen is door het creë- →

ren van werkgelegenheid. Investerings van de overheid in de groene economie leiden tot nieuwe banen in de publieke en de private sector en winsten in de private sector. Dat levert belastinginkomsten op waarmee de leningen worden terugbetaald. Zolang de overheid het kapitaal maar actief in de vergroening van de economie steekt, en niet beperkt wordt in maatschappelijke investeringen, is de Green New Deal zeker betaalbaar. Ook na de coronacrisis.”

EU-regels

U kent ongetwijfeld het tegenargument: landen in de EU hebben al hoge schulden, nog meer schulden leiden tot een vertrouwenscrisis in de markt.

“De oorzaak van de hoge schulden van sommige Europese landen is de wereldwijde financiële crisis. Die zorgde voor massale werkloosheid, vooral in Zuid-Europa. Inkomens gingen verloren en de private sector investeerde niet meer - en zorgde dus niet voor nieuw inkomen. Als je als overheid die schulden wilt oplossen, moet je investeren, werkgelegenheid creëren. Als mensen weer werken, gaan ze belastingen betalen en daarmee lost de overheid de schulden weer af.

De private sector doet dat niet. Privaat geld is te voorzichtig, de markt is te onzeker. Daarom moeten overheden het doen. Maar als je als Europese overheid geld moet lenen om publieke diensten te financieren en tegelijkertijd moet bezuinigen van de EU zodat je niet verder kunt investeren en banen creëren, raakt het systeem uit balans. Dan bouw je hoge schulden op zonder inkomsten om ze terug te betalen. Dat is wat er in Europa is gebeurd onder de strenge EU-regels.

Het gevecht is nu weer gaande. Jullie eigen minister van Financiën is de belichaming van het onjuiste idee dat leningen gepaard moeten gaan met bezuinigingen. Nederland blokkeerde een goed plan voor eurobonds. Dat is een tragedie voor Europa. Juist nu is solidariteit nodig en Europees gedekte investeringen. Dat zorgt juist voor vertrouwen in de markt.”

Inkomsten voor de Green New Deal kunnen ook uit belasting op vervuiling komen, zoals een CO₂-taks. Is dat een goed idee?

“Ik ben tegen de CO₂-belasting als financieringsbron voor duurzame energie. Allereerst omdat het idee dat de overheid eerst geld moet ‘verdienen’ door belastingen te heffen voordat zij het uit kan geven, een leugen is. Belas-

tingen zijn een gevolg van investeringen, niet andersom. Maar ik ben er ook tegen als er niet eerst voldoende alternatieven voorhanden zijn. Anders belasten bedrijven de kosten door aan burgers en komen ze bij de minst verdienende groepen terecht. We zagen bij de *gilets jaunes* in Frankrijk wat er dan gebeurt: mensen komen in opstand.

Klimaatbelastingen mogen pas worden opgelegd als de overheid voor goede compensatie voor burgers zorgt. Een goed voorbeeld daarvan is de manier waarop Ken Livingstone [burgemeester van Londen van 2000 tot 2008, RB] een spitsbelasting op autoverkeer in de stad invoerde. Op de dag dat de maatregel inging, zorgde hij voor driehonderd nieuwe bussen. Iedereen had een alternatief voor de auto, het openbaar vervoer reed op tijd, het protest tegen de maatregel bleef beperkt.

Een Green New Deal biedt alternatieven die beter zijn dan wat we nu hebben. Veel mensen zijn bang dat een Green New Deal banen kost. Het is de taak van de overheid om te laten zien dat we juist iedereen nodig hebben om de circulaire economie te realiseren. Er gaan inderdaad ‘bruine’ banen verloren, maar er komen nieuwe bij. De transportsystemen en de energiesystemen zullen veranderen, en dat zorgt voor veel nieuw werk. Alle grondstoffen die nu in producten zitten, het staal in machines, auto’s en treinen: we moeten het allemaal gaan ontmantelen en hergebruiken. Daarvoor hebben we iedereen nodig, van machinewerkers en ingenieurs tot staalwerkers. De overheid moet hier het initiatief nemen en zorgen dat mensen zich kunnen laten omscholen.”

Uw Green New Deal schetst een heel nieuwe samenleving, met ander werk, lokale productie en een democratisch gesteunde overheid die grootschalig investeert in de groene samenleving. Het klinkt utopisch, terwijl alle aandacht nu uitgaat naar de bestrijding van een virus en het IPCC ons vertelt dat we nog tien jaar hebben om alles anders te doen. Bent u optimistisch?

“Ik probeer optimistisch te zijn. Als mensen verandering willen, kan er veel. Mijn hoop is dat de coronacrisis de trigger is. Ik ben opgegroeid in Zuid-Afrika, waar apartheid werd gezien als onveranderbaar. De blanken zouden de macht nooit opgeven, ze hadden alle touwtjes in handen en bovendien een legermacht achter zich. Tot het op een dag in elkaar stortte. Ik maakte dat mee. Ik maakte de val van de Muur mee. We zijn in staat tot ongelooflijke veranderingen.” ✕

DOSSIER

Arbeidsmigratie

Nederland is wel/geen immigratieland*

**doorbalen wat niet van toepassing is*

**GroenLinks en haar
voorlopers over
arbeidsmigratie
Simon Otjes**

pag. 14

'Gelijke rechten benadelen migranten'

**Interview met
hoogleraar
migratiestudies
Martin Ruhs**

pag. 21

Arbeidsmigratie: mythen, feiten en principes

Sarah Hardus

pag. 26

Miljoenen mensen werken tijdelijk in het buitenland. Hoogopgeleide kennismigranten worden meestal met open armen ontvangen, maar voor arbeidsmigranten in laagbetaalde beroepen ligt uitbuiting op de loer. In dit dossier: hoe dachten GroenLinks en haar voorlopers afgelopen decennia over arbeidsmigratie? Is een tijdelijke inperking van bepaalde rechten voor laaggeschoolde arbeidsmigranten verdedigbaar? En hoe ziet een rechtvaardig arbeidsmigratiebeleid eruit?

illustraties SJOERD VAN LEEUWEN

GroenLinks en haar voorlopers over arbeidsmigratie

Nederland is wel/geen* immigratieland

* doorhalen wat niet van toepassing is

In 1977 schreef de Politieke Partij Radikalen, de 'vrolijk linkse' voorloper van GroenLinks, in het verkiezingsprogramma: "Nederland kan geen immigratieland zijn". De PPR was met name kritisch over arbeidsmigratie. Zeventien jaar later, in 1994, schreef GroenLinks: "Nederland is al een immigratieland". En in 2006 stelde de partij dat het gemakkelijker moest worden voor arbeidsmigranten om tijdelijk in Nederland te komen werken. Hoe is deze radicale verandering in het linkse denken over arbeidsmigratie te verklaren?

door SIMON OTJES

Tijdens de wederopbouw groeide de industrie zo snel dat er te weinig handen waren om al het werk te doen. Werkgevers klopten in de jaren zestig bij het kabinet aan voor toestemming om werknemers te werven in het buitenland. Ze vonden daarbij steun bij centrumrechtse kabinetten die bestonden uit de VVD en de voorlopers van het CDA. Werknemers werden sindsdien actief geworven uit landen rond de Middellandse Zee. De verwachting was dat werknemers hier tijdelijk zouden blijven en daarna terug zouden keren naar hun gezinnen. Voor de christelijke partijen was het echter "uiterst pijnlijk" dat mannen van hun gezin gescheiden werden. Daarom maakten de centrumrechtse kabinetten eind jaren zestig gezinshereniging eenvoudiger. Dat vormde een belangrijke stimulans voor arbeidsmigranten om zich hier permanent te vestigen.

In 1973 kwam het kabinet-Den Uyl aan de macht, zonder twijfel het meest linkse kabinet uit de Neder-

landse politieke geschiedenis. Deze regering koos voor een meer restrictief beleid op het gebied van arbeidsmigratie. Er moest een maximum gesteld worden aan het aantal gastarbeiders, zowel binnen bedrijven als binnen Nederland. Gastarbeiders die na twee of drie jaar vrijwillig terugkeerden, zouden een premie krijgen van vijfduizend gulden. Dit beleid werd door rechts bekritiseerd: de christelijke partijen klaagden over de ‘eng-nationale’ benadering die uit deze ‘oprotpremie’ zou spreken en de VVD wilde bedrijven geen beperkingen opleggen.

Wegwerparbeiders

De voorlopers van GroenLinks waren kritisch over het geldende arbeidsmigratiebeleid. De Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP) was als radicaal-linkse partij principieel tegen het kapitalisme. Arbeidsmigratie viel daar ook onder: in de ogen van de PSP was er sprake van een bezittende klasse die de uit arbeidsmigranten én Nederlandse werknemers bestaande arbeidersklasse uitbuitte. In 1971 schreef de partij: “Industrieverstagingen of -uitbreidingen die niet anders kunnen geschieden dan door het inschakelen (en dus exploiteren) van buitenlandse arbeidskrachten, moeten niet toegelaten worden”. De partij verzette zich tegen nieuwe regels voor arbeidsmigranten die hen tot “wegwerparbeiders” maakten in een “moderne vorm van slavernij”. Deze werknemers werden naar Nederland gehaald om tegen lage lonen eentonig, smerig en gevaarlijk werk te doen. De PSP zag de samenleving vanuit deze klassenstrijd. Het was in

haar ogen onjuist om arbeidsmigranten verantwoordelijk te houden voor lonen of de werkgelegenheid in Nederland. De verantwoordelijkheid daarvoor lag bij de werkgevers. Gastarbeiders en Nederlandse arbeiders moesten volgens de PSP niet tegen elkaar uitgespeeld worden, maar juist samen strijden voor hun gedeelde belangen. Dat werknemers uit armere landen naar Nederland kwamen om hier tegen lage lonen werk te doen waar Nederlanders hun bed niet voor uitkwamen, was volgens de PSP (1977) “in feite een omgekeerde vorm van ontwikkelingshulp”.

De Politieke Partij Radikalen (PPR) was een linkse afsplitsing van de Katholieke Volkspartij. Het gedachtegoed van deze partij kan het beste omschreven worden met de term post-materialisme: de partij kwam op voor belangen die niet in geld zijn uit te drukken. De PPR hechtte aan emancipatie, democratisering, milieubescherming en solidariteit met mensen in ontwikkelingslanden. In de verkiezingsprogramma’s van 1977 en 1981 schreef de partij dat Nederland geen immigratieland was. De PPR zag in dat de slechte economische omstandigheden in hun eigen land ervoor zorgden dat Turken en Marokkanen in Nederland werk zochten. In haar ogen moest “de werkgelegenheid [voor deze groepen] op de eerste plaats in het eigen land gemaakt worden”. Nederland had hier volgens de PPR ook een verantwoordelijkheid om via haar investerings- en handelspolitiek bij te dragen aan voldoende werkgelegenheid in de landen van herkomst van buitenlandse →

—Simon Otjes is wetenschappelijk medewerker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden. Hij is lid van de redactie van *de Helling*.

— Dat werknemers uit armere landen naar Nederland toekwamen om hier tegen lage lonen werk te doen waar Nederlanders hun bed niet voor uitkwamen, was volgens de PSP “in feite een omgekeerde vorm van ontwikkelingshulp”

werknemers. De situatie waarin de Derde Wereld “grondstoffen en goedkope arbeid” mocht leveren voor Europa was voor de PPR onacceptabel. De PPR erkende dat ondanks het feit dat Nederland geen immigratieland was, dit land wel een “toevluchtsoord” moest zijn “voor mensen die in hun eigen land vervolgd en verdrukt worden”. Gastarbeid had volgens haar ook negatieve gevolgen voor de Nederlandse economie: de mogelijkheid om gastarbeiders naar Nederland te halen, nam bij werknemers de economische noodzaak weg om de kwaliteit van werk aan de onderkant van de arbeidsmarkt te verbeteren.

De twee andere voorlopers van GroenLinks, de Communistische Partij Nederland (CPN) en de Evangelische Volkspartij (EVP), spraken zich gedurende de jaren zeventig in hun verkiezingsprogramma's niet uit tegen arbeidsmigratie. De links-christelijke EVP werd pas in 1981 opgericht. De CPN schreef tot 1981 slechts korte strijdprogramma's met daarin een beperkt aantal concrete eisen. In 1977 sprak de CPN zich wel uit voor de gelijke behandeling van buitenlandse arbeiders en hun Nederlandse collega's.

Gelijke behandeling was ook voor de PSP en de PPR een belangrijke thema, en deze twee partijen namen het juist op voor arbeidsmigranten. Volgens de PSP was het tijdelijke verblijf het grootste probleem: dit werd gebruikt als rechtvaardiging om gastarbeiders rechten te onthouden waar hun Nederlandse collega's wél aanspraak op konden maken. De PPR en de PSP wilden

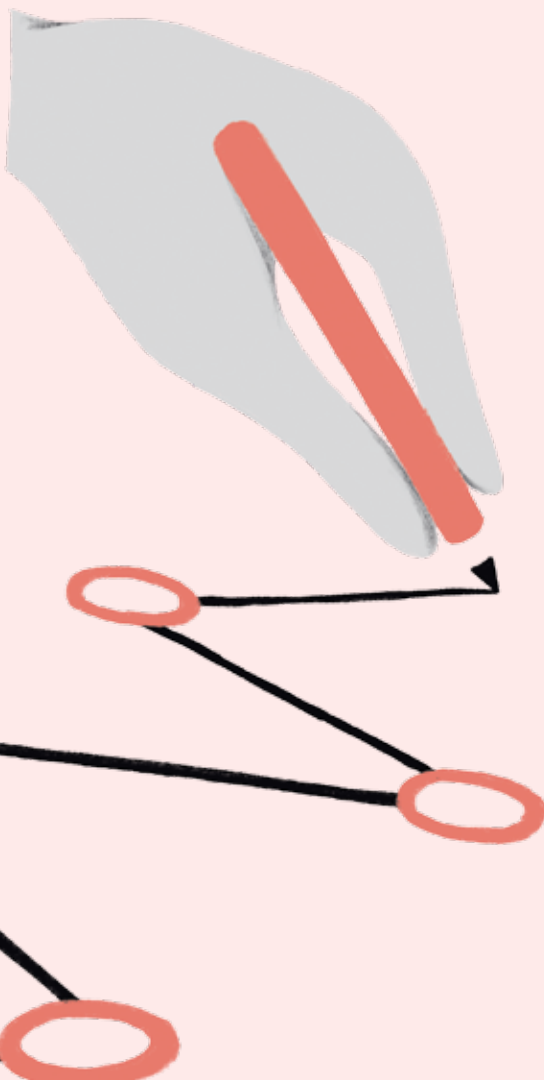
arbeidsmigranten dezelfde rechten geven, op de arbeidsmarkt én daarbuiten. Zo moesten zij op de werkplek kunnen rekenen op dezelfde behandeling als Nederlandse werknemers en de beschikking krijgen over een goede, zelfstandige woonruimte. Ook pleitten de partijen voor speciale voorzieningen, zoals tolken en taalcursussen, omdat deze werknemers geen Nederlands spraken. De kosten hiervoor zouden moeten worden neergelegd bij “hen die eraan verdienen: de ondernemers”. De PPR wilde daarom dat werkgevers die arbeidsmigranten in dienst hadden extra belasting zouden betalen.

Antiracisme op de agenda

Op de arbeidsmigratie in de jaren zestig en zeventig volgde in de jaren tachtig de gezinsmigratie. De PPR wilde hier in het toelatingsbeleid prioriteit aan geven, de EVP wilde gezinsmigratie bevorderen. De PSP en CPN steunden gezinsmigratie ook, maar hadden tegelijkertijd oog voor de positie van migrantenvrouwen die vaak dubbel gediscrimineerd werden, als vrouw en als migrant. Om niet tot een afhankelijke positie veroordeeld te worden, moesten zij een eigen verblijfsvergunning krijgen.

In deze periode kwamen er minder arbeidsmigranten naar Neder-

land, deels omdat het migratiebeleid restrictiever was geworden en deels omdat de economische situatie hier verslechterde. De CPN, PSP en de PPR verzetten zich tegen het afwentelen van de economische neergang op de groep gastarbeiders die tijdens de hoogconjunctuur naar Nederland was gehaald. De PSP vreesde een driedeling van de maatschappij: een kleine toplaag van bezitters en beslisers, een brede laag van mensen met een vaste baan en een redelijk inkomen en een onderklasse – waar ook arbeidsmigranten onderdeel van waren – zonder volwaardig werk. De PPR vreesde een blijvende tweedeling tussen de kinderen van de eerste generatie buitenlandse werknemers die als vanzelfsprekend in onaantrekkelijke banen terecht kwamen, en kinderen van ouders zonder migratie-achtergrond. Daarom moesten arbeidsmigranten en hun kinderen ook echt gelijke kansen krijgen. Zo zouden zij evenveel kans maken op promotie en niet in één afdeling van een bedrijf worden geconcentreerd. De CPN verzette zich in de jaren tachtig, in langere verkiezingsprogramma's, tegen de ongelijke behandeling van migranten en tegen politici die onderscheid maakten tussen mensen op basis van afkomst. De CPN erkende de problemen die ontstaan als mensen met verschillende culturen en afkomst samenwonen, maar streefde naar een "harmonisch samengaan". Ook de EVP benadrukte dat allochtonen en autochtonen vaak dezelfde problemen kennen en dat zij daarom het beste in solidariteit konden samenwerken.

In 1982 werd de Centruumpartij van Hans Janmaat in de Tweede Kamer gekozen. Dit leidde tot een golf van verzet tegen nationalisme. In deze periode legden de PPR, EVP, PSP en CPN nog sterker de nadruk op hun agenda tegen racisme, discriminatie en vreemdelingenhaat, en vóór gelijke rechten. De CPN beriep zich daarbij expliciet op haar geschiedenis, waarin zij altijd fel streed tegen fascisme, racisme en antisemitisme. In 1986 veroordeelde de PSP met kracht het nationalistisch denken dat ten grondslag lag aan een groot gedeelte van het Nederlands recht, waarbij rechten afhankelijk werden gemaakt van staatsburgerschap. Voor de PSP moest juist de principiële gelijkwaardigheid van alle mensen uitgangspunt zijn van beleid. Dit betekende dat ook mensen die geen Nederlands paspoort bezaten dezelfde sociale, politieke en economische rechten moesten hebben als geboren Nederlanders. Ook de CPN stelde dat niet nationaliteit maar het land waar iemand woonde doorslaggevend zou moeten zijn om de rechten te verkrijgen die in de Grondwet zijn vastgelegd. Dit komt bijvoorbeeld tot uiting in de discussie over democratische participatie. In de jaren zeventig stelden PSP en PPR voor om gastarbeiders een volwaardige plek in de democratische discussie te geven, via migrantenraden, vakbonden en zelforganisaties. De PSP, CPN en PPR pleitten in de jaren tachtig voor actief en passief recht voor ingezetenen zonder Nederlands paspoort bij verkiezingen voor de gemeenteraad, de Provinciale Staten en de Tweede Kamer. →

— **Bezwaren tegen migratie krijgen in de jaren negentig en de jaren nul een heel andere smaak door het verzet van de Centruumpartij en Pim Fortuyn tegen (arbeids)migratie. GroenLinks ziet zich als de natuurlijke ideologische tegenstander van deze bewegingen**

Remigratie was voor de EVP, PSP, CPN en de PPR in 1986 nog een duidelijke optie: het was voor de PSP en CPN geen alternatieve oplossing voor de achterstelling waar migranten mee te maken hadden, maar als zij terug wilden keren naar het land van herkomst moest het mogelijk zijn om daar een menswaardig bestaan op te bouwen. Dat betekende dus ook dat ze opgebouwde sociale rechten zouden kunnen behouden. Ook konden ze volgens de EVP, PPR en CPN terugkeren naar Nederland als ze dat wilden.

GroenLinks verandert van toon

Toen GroenLinks in 1989 ontstond, was haar positie niet fundamenteel anders dan die van haar voorlopers. De nadruk lag sterk op gelijke rechten voor migranten op de arbeidsmarkt en daarbuiten, de bestrijding van racisme en het verzekeren van een zelfstandige positie voor migrantenvrouwen. Wat migratie betreft, legde de partij de nadruk op de toelating van vluchtelingen. Daarbij moest volgens GroenLinks het begrip 'vluchteling' niet worden uitgehold door onderscheid te maken tussen poli-

tieke vluchtelingen die wél welkom waren en ongewenste economische vluchtelingen. De opheffing van de binnengrenzen waar de Europese Gemeenschap destijds naar streefde, mocht niet leiden tot een versoepeling van het toelatingsbeleid voor alle groepen migranten.

In 1994 veranderde het programma radicaal van toon: "Wie denkt dat rijke landen zich kunnen afsluiten voor de komst van migranten koestert illusies." De komst van migranten was volgens GroenLinks het gevolg van oorlog, onderdrukking, ecologische verwoesting en grote welvaartsverschillen. De manier waarop Nederland met deze migranten omgaat, beïnvloedde in haar ogen de komst van migranten nauwelijks. Nederland was al een migratieland "en daar is niets bijzonders aan". Nederland kon "zonder al te grote problemen" meer migranten opnemen. Maar daarbij lag de prioriteit voor GroenLinks nog steeds op asielzoekers en gezinshereniging. De opnamecapaciteit voor economische vluchtelingen, een onderscheid dat de oprichters van GroenLinks in 1989 nog veroordeelden, werd daardoor beperkt. Alhoewel het aantal immigranten in de eerste helft van de jaren negentig niet fundamenteel hoger lag dan daarvoor, zorgde de internationale onrust, met name de burgeroorlog in Joegoslavië, er wel voor dat de samenstelling van deze groep veranderde. Het aantal vluchtelingen naar Nederland in de eerste helft van de jaren negentig was twintig keer zo groot als de groep die in de eerste helft van de jaren tachtig in Nederland arriveerde.

Vanaf eind jaren negentig begon GroenLinks ook op het gebied van arbeidsmigratie andere standpunten in te nemen. In het Europese verkiezingsprogramma uit 1999 sprak de partij zich kritisch uit over het "fort" dat de Europese Unie dreigt te worden, met open grenzen binnen de Unie, en gesloten grenzen voor mensen van buiten. Immigratie was niet slechts het gevolg van oorlog en armoede, maar ook van de toename van transport- en communicatiemogelijkheden. GroenLinks pleitte voor een bewust immigratiebeleid op Europees niveau. Politieke vluchtelingen en gezinsmigrantenvrouwen verdienden de voorrang, maar in dit Europese programma sprak de partij zich ook uit voor arbeidsmigratie: "[O]ok in tijden van grote werkloosheid is het niet verstandig om de voordeur dicht te gooien voor allen die geen manager of profvoetballer zijn." Immers als deze groepen niet via een legale voordeur naar binnen kwamen, zouden zij de illegale achterdeur vinden. Bovendien konden arbeidsmigrantenvrouwen de tekorten op de arbeidsmarkt opvangen.

In het programma voor de Tweede Kamerverkiezingen uit 2002 koos GroenLinks een andere lijn. De partij was hierin juist kritisch over de werving van arbeidsmigrantenvrouwen in sectoren in Nederland met een tekort aan werknemers. In het programma stond dat arbeidsmigratie voor het land van herkomst positieve gevolgen kon hebben: meer inkomsten, opgedane kennis. Maar ook nadelen: bijvoorbeeld als geschoolde arbeidskrachten werden onttrokken aan vitale sectoren in het land van her-

Literatuur

Lucassen, L., & Lucassen, J. (2011). *Winnaars en verliezers. Een nuchtere balans van vijftiendertig jaar immigratie*. Amsterdam: Prometheus.

komst. Het uitgangspunt voor GroenLinks was in 2002 dat arbeidsmigratie alleen kon worden toegestaan als het land van herkomst er baat bij had en als er eerst actief geworven werd in Nederland.

Pim Fortuyn

In de aanloop naar de verkiezingen van 2002 veranderde het debat in Nederland over migratie radicaal. Door de opkomst van Pim Fortuyn domineerden immigratie, de integratie van minderheden en de islam de verkiezingsstrijd. In het korte verkiezingsmanifest van GroenLinks uit 2003 zien we de gevolgen hiervan voor de partij. GroenLinks verdedigde nog steeds de rechten van migranten in Nederland, zoals ook de PSP, de PPR, de CPN en de EVP gedaan hadden. Maar tegelijkertijd omarmde de partij nog sterker de notie dat Nederland “al sinds decennia” een immigratieland was. De partij verzette zich met name tegen de notie van fortuynistische politici dat een immigratiestop een antwoord zou zijn op de integratieproblemen in Nederland.

Het Europese programma uit 2004 zette de lijn van 1999 door: de partij veroordeelde de sluiting van de grenzen van de Europese Unie voor arbeidsmigranten uit ontwikkelingslanden. Dat is immers “ook een vorm van welvaartsspreiding”. GroenLinks omarmde ook de arbeidsmigratie uit nieuwe lidstaten van de Europese Unie: “Zij zijn merendeels jong en goed opgeleid, en velen van hen zullen ruim voor hun oude dag weer terugkeren naar hun eigen land”. Gezien de vergrijzing zou Nederland uiteindelijk deze groep arbeidsmi-

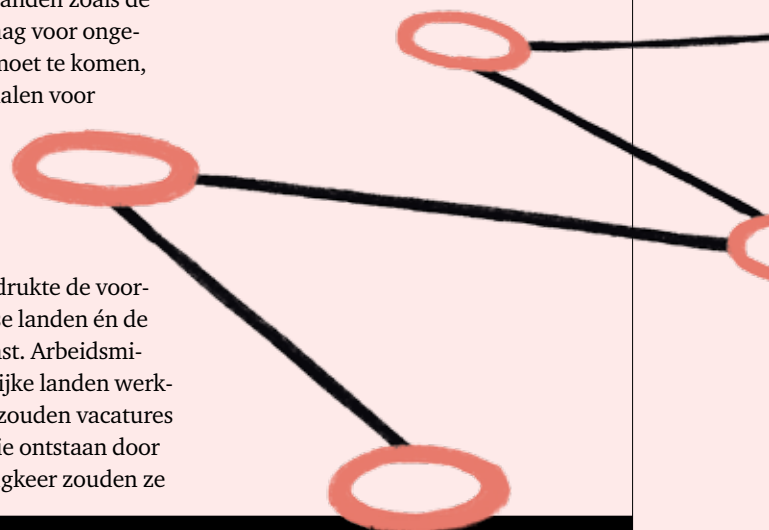
granten “niet graag zien vertrekken”. De partij benadrukte diezelfde voordelen wat betreft arbeidsmigranten uit ontwikkelingslanden: ze waren volgens GroenLinks hoogopgeleid en bereid om zich aan een vreemde cultuur aan te passen. Migratie kon volgens GroenLinks niet gestopt worden: het was een onvermijdelijk proces, gedreven door globalisering en de ongelijke verdeling van welvaart. GroenLinks stelde voor dat ieder EU-land een loket zou openen voor aspirant-arbeidsmigranten. In 2006 volgde ook het landelijk programma deze Europese lijn: “Arbeidsmigranten die een bijdrage kunnen leveren aan onze economie krijgen eenvoudiger een tijdelijke vergunning om hier te werken”.

Die lijn heeft de partij sindsdien behouden: “Migratie is van alle tijden”, valt te lezen in het Europese programma van 2014. Europa heeft behoefte aan hoog- en laagopgeleide migranten. In 2009 schreef de partij dat “Europa de strijd om de kenniswerkers [moet] aanbinden met traditionele immigratielanden zoals de VS”. Om aan de vraag voor ongeschoold werk tegemoet te komen, moesten legale kanalen voor arbeidsmigratie komen, die een alternatief zouden bieden voor menssmokkel.

De partij benadrukte de voordelen voor Europese landen én de landen van herkomst. Arbeidsmigranten “brengen rijke landen werken denkkracht” en zouden vacatures kunnen opvullen die ontstaan door vergrijzing. Bij terugkeer zouden ze

niet alleen “kennis mee[nemen] naar hun moederland”, maar bovendien zouden de bedragen die migranten naar hun familie thuis sturen groter zijn dan de ontwikkelingshulp. In sectoren waar in ontwikkelingslanden *brain drain* dreigt mocht niet worden geworven.

Hiervoor moest Europees beleid gemaakt worden dat gericht is op sectoren waar in Europa tekorten zijn, dat uitbuiting bestraft, “gelijk loon voor gelijk werk” zeker stelt en gelijke rechten voor arbeidsmigranten verzekert. Hiervoor waren speciale tijdelijke verblijfsvergunningen die arbeidsmigranten konden verlenen. Het tijdelijke karakter was voor de partij belangrijk: arbeidsmigranten moesten als ze Europa verlaten de mogelijkheid kunnen hebben om terug te keren. Sociale rechten die migranten opbouwen moeten ze mee kunnen nemen. Dit scheidt de mogelijkheid voor migranten om naar hun eigen land terug te keren om daar hun ervaring in te zetten. Hierdoor kan arbeidsmigratie, zoals de partij →

in 2014 schreef, “een wederkerig en dynamisch proces worden, waarbij de vrije keuze van arbeidsmigranten centraal staat”.

Internationale onrust

Wat zijn de redenen voor deze ommezwaai binnen GroenLinks en haar voorlopers? In de eerste plaats is de internationale politieke context veranderd. Hierdoor veranderde het beeld van de groep die bedoeld werd met ‘arbeidsmigranten’: tot de jaren negentig waren het met name arbeidsmigranten en hun gezinnen die naar Nederland kwamen, vanaf de jaren negentig voornamelijk vluchtelingen. Dit laatste overtuigde GroenLinks ervan dat migratie niet het gevolg was van de keuze van een land, maar van de internationale context. Daarvoor waren migranten met name naar Nederland gekomen omdat de overheid daar zelf voor koos: het waren gastarbeiders uit het Middellandse Zeegebied en hun gezinnen, en ook migranten uit voormalige koloniën. De internationale onrust zorgde ervoor dat het beeld van Nederland veranderde: van ‘geen immigratieland’ in de jaren zeventig naar ‘natuurlijk allang al een immigratieland’ in de jaren negentig. In dat beeld van Nederland als ‘immigratieland’ is arbeidsmigratie vanzelfsprekender.

Ten tweede heeft de Europese politiek een eigen dynamiek. In de jaren negentig vielen in Europa de binnengrenzen weg – ook voor arbeidsmigratie. Vrij verkeer tussen de lidstaten werd een Europese waarde. GroenLinks omarmde Europese integratie, het vrij verkeer van

personen en daarmee arbeidsmigratie. Het is dan ook niet vreemd dat de Europese programma’s van GroenLinks positiever waren over arbeidsmigratie dan de programma’s voor Tweede Kamerverkiezingen. Bovendien past een analyse van de ontwikkelingen in verschillende landen beter bij het Europees Parlement: het sluiten van de Nederlandse grenzen voor arbeidsmigratie is niet logisch als mensen door de omstandigheden gedwongen toch wel op een andere manier naar Europa komen.

Ten slotte krijgen bezwaren tegen migratie in de jaren negentig en de jaren nul een heel andere smaak door het verzet van de Centruumpartij en Pim Fortuyn tegen (arbeids)migratie. GroenLinks ziet zich als de natuurlijke ideologische tegenstander van deze bewegingen. In de jaren tachtig zorgde dit voor een verscherpte aandacht voor racisme. Verzet tegen arbeidsmigratie verwerd in de jaren nul in de ogen van GroenLinks tot een rechts thema. Bij het zelfbeeld van GroenLinks als een kosmopolitische partij met een open blik naar de wereld paste een ruimhartig standpunt op het gebied van arbeidsmigratie. Tegen arbeidsmigratie zijn, was iets voor partijen die zich achter de dijken willen verschuilen.

Oude vragen voor vandaag

Als een PSP-, EVP-, PPR- of CPN-lid met een tijdmachine naar 2020 gehaald zou worden, zou hij of zij onvermijdelijk zijn of haar positie herzien. Tegelijkertijd zou hij of zij vermoedelijk vragen stellen die zinvol zijn voor iedereen die binnen Groen-

Links nadenkt over arbeidsmigratie.

Welk belang dient arbeidsmigratie? In het klassenschema van de PSP kwam arbeidsmigratie met name de werkgevers ten goede. De landen van herkomst verloren jonge, goed opgeleide arbeidskrachten, die in Nederland bovendien gevaarlijk werk moesten doen. In 2004 en 2006 benadrukte GroenLinks sterk de voordelen van arbeidsmigranten voor Nederland: zij zouden het tekort aan werknemers in onze vergrijzende samenleving kunnen opvullen. Een belangrijke vraag is dan ook in hoeverre het arbeidsmigratiebeleid is afgestemd op de belangen van landen van herkomst en de werknemers zelf.

Wat zijn de gevolgen van het idee dat arbeidsmigranten hier maar tijdelijk zijn? In de jaren zestig dachten werkgevers ook dat gastarbeiders niet permanent zouden blijven, wat leidde tot ongelijke behandeling. En juist daar hebben de voorlopers van GroenLinks zich altijd tegen verzet. Een arbeidsmigratiebeleid dat ervan uitgaat dat buitenlandse werknemers zich hier tijdelijk vestigen, schept een tweedeling op de arbeidsmarkt tussen arbeidsrechtelijk beschermde en onbeschermde werknemers. X

'Gelijke rechten benadelen migranten'

Het is moreel verdedigbaar om arbeidsmigranten van buiten de EU tijdelijk en onder strikte voorwaarden minder rechten te geven dan burgers in het gastland. Hierdoor zullen landen namelijk bereid zijn om méér arbeidsmigranten toe te laten, stelt migratiedeskundige Martin Ruhs. Want of we het nu leuk vinden of niet: aan veel rechten hangt een prijskaartje. "Als die prijs tijdelijk omlaag gaat, krijgen meer mensen de kans op een beter leven."

door SUZANNE VAN DEN EYNDEN

Halverwege het schrijven van zijn boek met de veelzeggende titel *The Price of Rights* (2013) werd Martin Ruhs, hoogleraar migratiestudies en adjunct-directeur van het Migration Policy Center in Florence, uitgenodigd om een lezing te geven op een VN-conferentie. Ruhs aarzelde: in VN-kringen lag het bevragen van de ondeelbaarheid van rechten nogal gevoelig en hij vreesde dat hij zou worden neergezet als iemand die aan basale mensenrechten van migranten wilde morrelen. Dat laatste is geenszins het geval. Dit blijkt duidelijk uit zijn boek en zal de sympathieke Oostenrijker ook tijdens het interview meermaals benadrukken. Vlak voor aanvang vroeg een VN-medewerker naar de titel van zijn presentatie. "De kosten en voordelen van rechten voor migranten", antwoordde Ruhs. De medewerker fronste zijn wenkbrauwen en maakte een aantekening.

Toen Ruhs aan de beurt was, kondigde de medewerker aan dat Ruhs zou spreken over "de voordelen van rechten voor migranten". Het woord 'kosten' werd vermeden.

Deze anekdote is exemplarisch voor een deel van de reacties die hij kreeg op zijn boek, vertelt Ruhs tijdens twee videogesprekken die vanwege corona de geplande ontmoeting in Den Haag vervangen. In het boek beschrijft Ruhs op basis van uitgebreid onderzoek dat hoe meer rechten arbeidsmigranten krijgen toegekend in het land van aankomst, hoe minder nieuwkomers het land zal willen opnemen. Ruhs wijst op de politieke realiteit dat met name sociale rechten naast voordelen ook kosten met zich meebrengen voor de ontvangende samenleving. Om meer arbeidsmigranten de kans te geven een beter leven op te bouwen, is het volgens Ruhs dan ook moreel →

—Suzanne van den Eynden is hoofdredacteur van de *Helling*.

— ‘Natuurlijk is het beperken van rechten in het algemeen moeilijk te rechtvaardigen, maar we moeten een situatie ook beoordelen in vergelijking met de alternatieven die mensen hebben’

MARTIN RUHS

GEBOREN

Graz (Oostenrijk),
21 juni 1974

OPLEIDING

Gepromoveerd in de economie aan de Universiteit van Cambridge

WERK

Martin Ruhs is hoogleraar en adjunct-directeur van het Migration Policy Center (MPC) aan het European University Institute (EUI) in Florence. Hij is met langdurig verlov van de Universiteit van Oxford, waaraan hij verbonden is als universitair hoofddocent politieke economie. Ruhs publiceerde verschillende boeken, waaronder *Who Needs Migrant Workers? Labour Shortages, Immigration and Public Policy* (Oxford University Press, 2010); *The Price of Rights. Regulating International Labour Migration* (Princeton University Press, 2013); *Bridging the Gaps: Linking Research to Public Debates and Policy-Making on Migration and Integration* (Oxford University Press, 2019).

verdedigbaar om tijdelijk en onder strikte voorwaarden enkele specifieke rechten in te perken. Voor veel linkse partijen, waarvoor de ondeelbaarheid en universaliteit van (mensen)rechten een belangrijke pijler vormt onder hun beleid, is dit – net als voor de VN – een ongemakkelijke boodschap. “Critici zijn bang dat inperking van rechten de weg vrijmaakt voor uitbuiting en het ontstaan van een soort onderklasse binnen de samenleving. Anderen zeggen juist: jouw voorstel gaat lang niet ver genoeg, veel van deze beperkingen gelden al.”

Wat bracht u op het spoor van deze ongemakkelijke boodschap?

“In 1990 nam de VN het verdrag voor de rechten van arbeidsmigranten aan waarin een aantal fundamentele mensenrechten bekrachtigd werd. Dit verdrag is het minst vaak geratificeerd van alle VN-verdragen. Ondanks het feit dat het geen nieuwe rechten toekent maar alleen bestaande bevestigt, vinden lidstaten het blijkbaar toch ingewikkeld om op papier te bevestigen dat rechten ook onverkort voor arbeidsmigranten gelden. Het verdrag werkt in de praktijk dus niet. Mijn hypothese was dat er binnen de VN in het algemeen, en specifiek in dit verdrag, te weinig oog is voor het feit dat rechten niet alleen intrinsieke waarde hebben, maar ook gevolgen met zich meebrengen in de vorm van zowel voordelen als kosten voor de ‘ontvangers’. Dit ben ik gaan toetsen.”

Wat bleek uit uw onderzoek?

“In 45 hoge- en middeninkomenslanden die ik heb onderzocht, bestaat een relatie tussen de bereidheid om laaggeschoolde arbeidsmigranten toe te laten en de rechten die deze migranten krijgen toegekend. Het ene uiterste vormen landen als Saoedi-Arabië en de Golfstaten, waar

enorme aantallen migranten aan het werk zijn met slechts heel beperkte rechten. Aan de andere kant van het spectrum liggen sommige Scandinavische landen, die in ieder geval tijdens mijn onderzoeksperiode veel restrictiever waren als het ging om de hoeveelheid arbeidsmigranten die ze toelaten, maar waar deze wél behoorlijk veel rechten krijgen. Wat is nu de meest rechtvaardige situatie? Voor alle duidelijkheid: ik ben zeer zeker geen voorstander van een beleid zoals dat in de Golfstaten. De rechteninperkingen daar overschrijden mijn persoonlijke morele grenzen. Maar aan de andere kant krijgen heel veel migranten daar wél de kans om aan het werk te gaan en veel meer te verdienen dan in hun thuisland. Miljoenen mensen vertrekken bovendien vrijwillig naar Dubai en Qatar. Terwijl in landen die arbeidsmigranten veel rechten toekennen, meestal relatief weinigen daarvan kunnen profiteren.”

Kunnen we werkelijk spreken van een vrijwillige keuze als mensen van de ene onwenselijke situatie, namelijk een land waar ze te weinig verdienen om hun gezin te onderhouden, naar de andere onwenselijke situatie gaan: werken in een land waar ze nauwelijks rechten hebben en uitbuiting op de loer ligt?

“Dat veel mensen vrijwillig in de Golfstaten aan het werk gaan, rechtvaardigt inderdaad geen behandeling als tweederangs burgers. Maar het is een feit dat veel mensen uit ontwikkelingslanden nu de keuze hebben tussen helemaal níet in het buitenland aan de slag kunnen, illegaal werken in het buitenland, of legaal met beperkte rechten.

Natuurlijk is het beperken van rechten in het algemeen moeilijk te

rechtvaardigen, maar we moeten een situatie ook beoordelen in vergelijking met de alternatieven die mensen hebben. Bovendien: wie ben ik om als relatief bevoorrechte Europeaan te bepalen dat arbeidsmigranten nooit in de Golfstaten aan de slag moeten gaan? Ik vind het ongemakkelijk en paternalistisch als ik arbeidsmigranten voorschrijf wat het beste voor ze is. Voordat we mensen mogelijkheden ontzeggen, moeten we zorgen dat we ze een beter alternatief kunnen bieden.”

Dat alternatief zou volgens Ruhs kunnen bestaan uit arbeidsmigratieprogramma's met enkele tijdelijke rechtenbeperkingen. Als volledige toegang tot de verzorgingsstaat vanwege de kosten die daarmee gemoeid zijn een belemmering vormt voor landen om arbeidsmigranten in Europa toe te laten, is die tijdelijke beperking volgens Ruhs legitiem. Als rechten die in aanmerking komen voor inperking noemt Ruhs het recht om van werkgever te wisselen, sociale rechten zoals financiële steun voor lage inkomens en een sociale huurwoning, het recht op een vaste verblijfsvergunning en het recht op gezinshereniging.

Hoe heeft u bepaald welke rechten het minst onethisch zijn om in te perken? Gezinshereniging draagt bijvoorbeeld in belangrijke mate bij aan geluk en welzijn.

“Voorop staat dat burgerrechten en politieke rechten niet worden ingeperkt, behalve het recht om te stemmen bij verkiezingen, en geen andere arbeidsrechten dan het recht op vrije arbeidskeuze. Ook toegang tot gezondheidszorg blijft onverkort van kracht. Ik heb gekeken naar de overige rechten die het grootste obstakel kunnen vormen voor politieke steun voor het toelaten van

—Martin Ruhs

arbeidsmigranten, en dat geldt vooral voor inkomenssteun en sociale huisvesting. De verzorgingsstaat is opgezet om minder draagkrachtige mensen in het eigen land te ondersteunen, en dergelijke programma's brengen naast voordelen, ook kosten voor de samenleving met zich mee. We leven nu eenmaal in een wereld met grenzen tussen landen. Dat maakt het verdedigbaar dat regeringen als het gaat om dergelijke voorzieningen hun eigen burgers voorrang geven. Gezinshereniging is een lastige omdat een gezin inderdaad belangrijk is voor persoonlijk geluk en welzijn. Maar we hebben het hier over tijdelijke migratieprogramma's. Een periode van drie, vier jaar is mijns inziens overkomelijk, als dat een *dealbreaker* wegneemt voor het gastland.

We moeten ook onthouden dat niet elke inperking van rechten een fundamentele schending van de mensenrechten betreft.” →

Hoe zit het met het inperken van het recht om van werkgever te wisselen? Dat geeft toch ruim baan aan uitbuiting?

“Als het om arbeidsrechten gaat, verdedig ik alleen een inperking van de vrije arbeidskeuze, niet van arbeidsvoorwaarden en -omstandigheden. Zeker, het is een groot probleem dat arbeidsmigranten die worden uitgebuit niet weg mogen bij hun werkgever zonder hun werkvergunning te verliezen. En ik snap het plei-

dooi om ze volledige vrije arbeidskeuze te geven. Maar ik zou dat willen beperken tot vrijheid van arbeidskeuze binnen dezelfde sector waarvoor ze zijn geworven, en ook niet direct bij aankomst. Veel migratieprogramma's bestaan juist om tekorten aan personeel in bepaalde sectoren op te heffen. Als migranten op dag één van werkgever mogen veranderen, zullen veel landen wel twee keer nadenken voordat ze met arbeidsmigranten in zee gaan. Tussen

2007 en 2014 adviseerde ik de Britse regering over arbeidsmigratie. Een paar jaar nadat Roemenië en Bulgarije lid waren geworden van de EU vroeg de regering ons: kunnen we sommige sectoren openzetten voor arbeidsmigranten uit die landen? Er stonden immers veel Bulgaarse en Roemeense arbeiders klaar om het tekort aan zorgpersoneel in het Verenigd Koninkrijk op te vullen. Maar het bleek niet mogelijk om de arbeidsmigranten langer dan een jaar te verplichten in de zorgsector te werken. De onmogelijkheid om de vrije arbeidskeuze van deze migranten te beperken, leidde tot de vrees dat veel arbeidsmigranten de zorgsector na een jaar zouden verlaten en in andere sectoren aan het werk zouden gaan. De Britse regering besloot daarom dat Roemeense en Bulgaarse migranten in die periode helemaal niet in de zorgsector aan de slag mochten.”

In Nederland wonen veel arbeidsmigranten uit met name Midden- en Oost-Europa in beroerde omstandigheden. Deze situatie draagt niet bij aan de bereidheid onder de bevolking om meer arbeidsmigranten toe te laten. Veel van de beperkingen die u bepleit, zijn bovendien al van kracht. Hoe kan inperking van rechten met alle mogelijke gevolgen van dien dan bijdragen aan het draagvlak?

“Dat is een interessant voorbeeld, want deze arbeidsmigranten zijn EU-burgers en hebben – zolang ze aan het werk zijn – bijna dezelfde rechten als burgers in het gastland. De slechte woonomstandigheden hebben dus niets te maken met hun juridische status als arbeidsmigrant, maar met het onvermogen van regeringen om deze mensen te bieden

— 'We moeten ook onthouden dat niet elke inperking van rechten een fundamentele schending van de mensenrechten betreft'

waar ze recht op hebben. Ik ben het met je eens dat grote groepen arbeidsmigranten in slechte woonomstandigheden niet bijdragen aan de bereidheid van het gastland om nog meer migranten op te nemen. Als het gaat om de tijdelijke arbeidsmigratieprogramma's waar mijn onderzoek zich op richt, moet de vraag dus zijn: hoe richten we deze programma's zo in dat dergelijke misstanden zich niet voordoen? Goede huisvesting is daar onderdeel van. Maar in landen waar er al een groot tekort aan sociale huisvesting bestaat, zal enorm veel weerstand ontstaan wanneer arbeidsmigranten net zoveel recht krijgen op een sociale huurwoning, en burgers dus met nog meer mensen moeten concurreren. Als arbeidsmigranten bovendien fatsoenlijk worden betaald, zouden zij zich een woning op de particuliere markt moeten kunnen veroorloven.

Overigens: dat er een correlatie is tussen rechten en de mate waarin een land zich openstelt voor migranten, betekent niet dat inperking van rechten onmiddellijk leidt tot meer migranten. Er spelen meer factoren een rol bij het vormgeven van arbeidsmigratiebeleid, zoals in hoeverre er sprake is van tekorten aan personeel.

Een politiek discussiepunt in Nederland is de vraag of arbeidsmigranten na verloop van tijd een permanente verblijfsvergunning zouden moeten krijgen. U schrijft in uw boek dat de inperking van rechten na enkele jaren moet worden heroverwogen. Moeten migranten volgens u de kans krijgen zich permanent in het gastland te vestigen?

"Dit is een ingewikkeld punt voor liberale democratieën. Er is veel voor te zeggen om mensen na vier jaar de

kans te geven te blijven, als een soort beloning die je ze in het vooruitzicht stelt. Aan de andere kant: als iedere arbeidsmigrant mag blijven, kun je niet meer spreken van *tijdelijke* migratieprogramma's. Veel migratieprogramma's komen niet van de grond juist omdat regeringen en werkgevers bang zijn dat mensen niet meer teruggestuurd kunnen worden.

We moeten ons overigens de vraag stellen in hoeverre er sprake is van langdurige of structurele tekorten in bepaalde sectoren, en of arbeidsmigratie inderdaad de enige oplossing is. Als aardbeienkwekerijen roepen dat ze duizend mensen tekort komen en er 'dus' arbeidsmigranten moeten komen, moet de vraag eerst zijn of arbeidsmigratie het enige antwoord is op het personeelstekort. De kans is klein dat met hogere lonen meer lokale werknemers aardbeien zouden willen plukken. Maar mogelijk wél als bijvoorbeeld een deel van het productieproces wordt geautomatiseerd. In sommige sectoren is het inzetten van arbeidsmigranten inderdaad de enige manier om op de korte termijn personeelstekorten op te vullen. Maar mijn punt is dat we in ieder geval moeten nadenken over de haalbaarheid en wenselijkheid van andere alternatieven, zoals automatisering, outsourcing en aantrekkelijker arbeidsomstandigheden – met het besef dat niet iedere sector daar de mogelijkheden toe heeft. De hamvraag is dan: vinden we het logisch voor een rijk land om producten te maken of diensten te leveren die gepaard gaan met werkomstandigheden die dermate onaantrekkelijk zijn voor lokale werknemers dat we ze alleen dankzij arbeidsmigranten kunnen aanbieden?

De coronacrisis legt dit probleem haarfijn bloot. Veel arbeidsmigranten werken in sectoren die we nu als 'vitaal' bestempelen, inclusief veel

laagbetaalde beroepen die in een aantal Europese landen gekenmerkt worden door slechte werkomstandigheden. Als we deze sectoren zo belangrijk vinden, is het goed dat we het werk van laagbetaalde arbeidsmigranten meer waarderen. Aan de andere kant dwingt dit ons om kritisch te kijken naar de arbeidsomstandigheden in sommige van deze sectoren en de noodzaak om deze te verbeteren - voor alle werknemers."

Wat zou u zeggen tegen partijen als GroenLinks voor wie het beperken van rechten indruist tegen hun morele principes?

"Rechten en migratiebeleid kunnen we niet los zien van elkaar. Als we ons alleen richten op de universaliteit en ondeelbaarheid van rechten, en niet op de consequenties van die rechten, zullen we het arbeidsmigratiebeleid nooit kunnen verruimen. Mensen in arme landen die graag in rijke landen willen werken, profiteren niet van rechten in welke mate dan ook als ze niet eens worden toegelaten. Een pleidooi voor gelijke rechten kan voortkomen uit bezorgdheid om de behandeling van migranten, de vrees voor het ontstaan van een 'onderklasse'. Maar het kan ook een argument zijn om migranten buiten de poort te houden; juist vanuit de wetenschap dat een pleidooi voor volledig gelijke rechten direct na aankomst de toegang voor nieuwe migranten kan beperken." X

Arbeidsmigratie: mythen, feiten en principes

Van de Westlandse kassen tot de Rotterdamse haven en de Limburgse aspergeteelt: steeds meer sectoren kampen, zelfs met het vrij verkeer van werknemers binnen de EU, met een dringend tekort aan personeel. Hoewel er buiten de EU mensen staan te popelen om in Nederland aan het werk te gaan, maken op dit moment vooral hoogopgeleide 'expats' kans op een werkvergunning. Hiermee blijven arbeidstekorten in stand en wijken 'niet-kennismigranten' uit naar gevaarlijke smokkelroutes. Hoog tijd voor een nieuw arbeidsmigratiebeleid.

door SARAH HARDUS

De coronacrisis maakte weer eens extra duidelijk hoe belangrijk arbeidsmigranten zijn voor de Nederlandse economie. Zonder arbeidsmigranten - momenteel voornamelijk uit de EU - geen volle schappen in de supermarkt, brand-schone ziekenhuizen of pakketjes die binnen no-time aan de deur worden bezorgd. Ook veel andere sectoren zitten te springen om personeel. Openstaande vacatures beperken zich duidelijk niet tot de 'kennismigranten' - de hoogopgeleide 'expats' - die in Nederland op dit moment welkom zijn. Er is juist ook een tekort aan mensen voor lager geschoolde beroepen in bijvoorbeeld de land- en tuinbouwsector en de zorg, tekorten die onvoldoende in te vullen zijn met migranten uit de EU. Tegelijkertijd zijn er buiten de EU volop mensen die maar al te graag in Nederland willen werken. Eén plus één is twee, zou je zeggen.

Voor wie niet in de EU woont en niet aan de eisen voor kennismigranten voldoet, met als belangrijkste een bruto maandloon van minimaal 4612 euro voor mensen boven de 30 jaar, is het echter moeilijk om een

werkvergunning te krijgen. Dit beperkt niet alleen werkgevers bij het invullen van hun vacatures, maar is ook onrechtvaardig. Waar voor arbeidsmigranten met een hoog salaris de rode loper wordt uitgerold, krijgen mensen met lager betaalde beroepen geen kans om op zoek te gaan naar een beter leven. Bij gebrek aan een gereguleerd kanaal proberen sommigen van hen alsnog via gevaarlijke smokkelroutes naar Nederland te komen.

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks onderzocht hoe een Nederlands arbeidsmigratiebeleid eruit zou moeten zien dat rechtvaardig is voor zowel arbeidsmigranten als Nederlandse burgers, en ziet op basis hiervan mogelijkheden voor een ruimhartiger arbeidsmigratiebeleid. Tegelijkertijd leidt de huidige arbeidsmigratie binnen de EU momenteel tot misstanden, zoals uitbuiting door malafide uitzendbureaus en slechte huisvesting in zogenaamde 'Polenhotels'. Daarnaast leeft bij veel Nederlanders de angst voor gebrekkige integratie en een vermindering van de sociale cohesie in gemeenten waar arbeidsmigranten neerstrijken. De oplossing voor bestaande problemen en begrijpelijke zorgen zit hem alleen niet in een strenger arbeidsmigratiebeleid, maar in een goed arbeidsmarkt-, huisvesting- en integratiebeleid.

Op dit moment is nog niet duidelijk welke gevolgen de coronacrisis zal hebben voor de vraag naar arbeidsmigranten. De meest recente analyse van het UWV laat zien dat de vraag naar beroepen met een groot aandeel arbeidsmigranten voorlopig overeind blijft. Voor de langere termijn is een belangrijke vraag of mensen die door de coronacrisis hun baan verliezen, in deze beroepen aan het werk zullen gaan.

Arbeidsmigratie: mythen en feiten

In het politieke debat over arbeidsmigratie gaat het te veel over meningen en percepties en te weinig over de feiten. Ik zet een aantal van de meest gehoorde feiten en mythen over arbeidsmigratie op een rij.

Feit: Arbeidsmigratie is nodig om personeelstekorten op te lossen

Dat er tekorten zijn, is duidelijk. Eind 2019 waren er 291.000 openstaande vacatures, waarvan de helft volgens werkgevers moeilijk te vervullen was. Onder de 'krapteberoepen' zijn steeds meer banen met lage instroomeisens, zoals heftruckchauffeurs en schoonmaakpersoneel. Veel van deze banen worden nu vervuld door arbeidsmigranten uit EU-lidstaten. Door stijgende lonen in Oost-Europa is de verwachting dat deze groep de komende jaren geleidelijk zal krimpen. In het vorige nummer van *de Helling* pleitte Leo Lucassen er dan ook voor om over de EU-grens te kijken.

Andere veelgenoemde maatregelen zijn niet voldoende om de krapte op de Nederlandse arbeidsmarkt op te lossen. Zelden hadden zo veel Nederlanders een betaalde baan. Automatisering en robotisering kunnen (praktijkgeschoolde) arbeid op den duur vervangen, maar dit zal de komende jaren nog niet op grote schaal gebeuren. Het verplaatsen van werk naar andere landen is geen optie voor sectoren als de zorg, de bouw, de dienstverlening en de horeca. En hoewel het essentieel is dat arbeidsvoorwaarden aan de onderkant van de arbeidsmarkt worden verbeterd, is de verwachting dat er ook onder goede arbeidsomstandigheden tekorten zullen blijven bestaan.

Feit: Meer mogelijkheden voor arbeidsmigranten betekent minder asielaanvragen

Onderzoek laat zien dat een aanscherping van het migratiebeleid (voor asielzoekers én arbeidsmigranten) gepaard gaat met een toename van niet-gereguleerde migratie, bijvoorbeeld via smokkelroutes. Van een omgekeerde relatie lijkt ook sprake te zijn. Voor de periode 2015-2020 versoepelde Duitsland de toelatingseisen voor arbeidsmigranten uit de westelijke Balkan. Deze maatregel ging gepaard met een scherpe daling in het aantal asielaanvragen (van circa 120.882 in 2015 naar 10.915 in 2017) en een sterke toename in arbeidsmigratie via het reguliere kanaal (tussen 2016 en 2017 werden er 117.123 arbeidscontracten goedgekeurd en al 44.093 werkvisa uitgegeven). →

—Sarah Hardus is cultureel antropoloog en politicoloog. Zij werkt als project- en onderzoeksleider bij Wetenschappelijk Bureau GroenLinks, momenteel aan een onderzoek over arbeidsmigratie.

— Waar voor arbeidsmigranten met een hoog salaris de rode loper wordt uitgerold, krijgen mensen met lager betaalde beroepen geen kans om op zoek te gaan naar een beter leven

Feit én mythe: We kunnen beter investeren in de circa 1 miljoen Nederlanders die niet of in deeltijd werken

Tegenstanders van arbeidsmigratie wijzen vaak naar de groep Nederlanders die nu niet of in deeltijd werkt. In 2019 schatte het CBS het 'onbenut arbeidspotentieel' op circa 1 miljoen mensen. Het is essentieel dat de overheid er alles aan doet om werklozen en mensen die onvrijwillig in deeltijd werken, naar (meer) werk te begelei-

den (zie ook het rapport *Werk aan de winkel* van Wetenschappelijk Bureau GroenLinks). Tegelijkertijd is het naïef om te denken dat deze groep een-op-een inzetbaar is voor vacatures die nu door arbeidsmigranten worden vervuld. Eerdere pogingen om Nederlandse werklozen in de Westlandse kassen in te zetten, waren zonder succes. Werkgevers klaagden over een laag arbeidsethos en werknemers gaven aan dat zij zich ongeschikt voelden, het werk fysiek te

zwaar vonden en dat werklocaties moeilijk bereikbaar waren. Onlangs concludeerde de WRR dat ook met de juiste training en betere matching de meeste werklozen niet in bestaande vacatures passen.

Mythe: Arbeidsmigranten pikken onze banen in

Hoewel veel mensen denken dat arbeidsmigratie leidt tot verdringing van Nederlandse werknemers, concluderen onderzoekers keer op keer dat de komst van arbeidsmigranten weinig effect heeft op de arbeidsmarktpositie van Nederlanders. Hoewel arbeidsmigratie kan leiden tot meer concurrentie, zorgt het niet voor verdringing. De instroom van arbeidsmigranten leidt niet tot meer werkloosheid en wanneer Nederlandse werknemers in sectoren met veel arbeidsmigranten van baan wisselen, gaan zij er in salaris juist op vooruit.

Feit én mythe: Arbeidsmigratie leidt tot minder sociale cohesie

Veel mensen vrezen dat de komst van migranten zorgt voor een afname van de sociale samenhang. In 2018 concludeerde de WRR dat inwoners van meer diverse buurten een zwakkere buurtcohesie ervaren en zich minder vaak thuis en vaker onveilig voelen. Het ging hier echter niet specifiek om buurten met *arbeidsmigranten*. Ook betekenen deze bevindingen niet dat diversiteit ook de *oorzaak* is van het verminderde gevoel van sociale cohesie. Onderzoekers adviseren om door goede openbare faciliteiten en buurtinterventies het contact tussen mensen, en daarmee het onderling vertrouwen, te vergroten. In gemeenten met veel arbeidsmigranten zien mensen hun directe woonomgeving veranderen. Inwoners hebben te maken

met overlast, toegenomen druk op publieke voorzieningen en spreken over een gevoel van vervreemding. Om deze problemen aan te pakken, moet er een maximum worden gesteld aan het aantal inwoners per woning, moeten *short-stay*-migranten buiten woonwijken worden gehuisvest en moet maximaal worden ingezet op taalonderwijs en integratie. Hier ligt ook een belangrijke rol voor werkgevers.

Feit: Kijk eens naar de misstanden bij EU-arbeidsmigratie!

Binnen het huidige arbeidsmarktbeleid gaat arbeidsmigratie voor lager geschoolde beroepen inderdaad nog te vaak gepaard met uitbuiting en oneerlijke concurrentie. Werkgevers gebruiken schijnconstructies om minimumarbeidsvoorwaarden te omzeilen en regelgeving wordt onvoldoende gehandhaafd. Om bestaande problemen aan te pakken en te voorkomen dat een verruiming van het arbeidsmigratiebeleid deze misstanden vergroot, moet dan ook zowel het *arbeidsmigratie*- als het *arbeidsmarkt*-beleid worden aangepast.

Pakketje binnen 24 uur

Arbeidsmigratie is het sluitstuk voor tekorten op de arbeidsmarkt. Arbeidsmigratie moet dan ook altijd gepaard gaan met:

- *Een kritisch economisch en vestigingsbeleid.* Bedrijfsactiviteiten waarvoor in Nederland geen werknemers te vinden zijn, moeten alleen worden gestimuleerd of gefaciliteerd wanneer deze passen binnen een hoogwaardige, duurzame economie; er in de sector goede arbeidsomstandigheden zijn; en goede huisvesting voor arbeidsmigranten valt te realiseren. Dit betekent dat bijvoorbeeld vraagtekens moeten worden gezet

bij de wenselijkheid van 'megadistributiecentra' met doorgaans een hoge werkdruk en veel werkonzekerheid. Een pakketje binnen 24 uur in huis is fijn, maar geen halszaak.

- *Maximale investeringen in mensen die al in Nederland zijn.* Onder deze groep vallen Nederlandse werklozen en mensen die graag meer uren zouden willen werken, maar bijvoorbeeld ook asielzoekers.
- *Goede minimumarbeidsvoorwaarden.* Om te voorkomen dat slechte arbeidsomstandigheden mensen ervan weerhouden in bepaalde sectoren aan het werk te gaan, moet het minimumloon omhoog en de flexibilisering worden teruggedrongen. Daarnaast moet uitbuiting van arbeidsmigranten en oneerlijke concurrentie voor Nederlandse werknemers worden aangepakt. Zo moet er een nieuw vergunningstelsel komen om de wildgroei van malafide uitzendbureaus tegen te gaan. Om te voorkomen dat uitzendbureaus van buiten de EU de regels kunnen ontduiken, moeten zij worden verplicht een dochteronderneming in de EU te registreren.

Arbeidsmigranten moeten daarnaast duidelijkheid krijgen over hun rechten en plichten, en weten bij wie zij terecht kunnen als hun rechten worden geschonden. Ook is het cruciaal dat zij minder afhankelijk worden van hun werkgever. Contracten – arbeid, huisvesting, transport, ziektekostenverzekering – mogen niet langer worden gekoppeld en werkgevers mogen niet als huisbaas fungeren.

Goede regels zijn van weinig betekenis wanneer deze niet worden gehandhaafd. De capaciteit van de Inspectie Sociale Zaken en Werkgelegenheid zou minimaal op de ILO-norm (één inspecteur op 10.000 werknemers) moeten worden gebracht. Ook moeten onaange-

→ Zonder arbeidsmigranten geen volle schappen in de supermarkt, brandschone ziekenhuizen of pakketjes die binnen no-time aan de deur worden bezorgd.

kondigde inspecties worden uitgevoerd en boetes aanzienlijk worden verhoogd zodat deze een bedrijfsrisico vormen. Ten slotte moet het voor malafide werkgevers onmogelijk worden gemaakt om een doorstart te maken.

Arbeidscontract

Binnen deze fatsoenlijke arbeidsmarkt kunnen de mogelijkheden voor niet-kennismigranten van buiten de EU worden verruimd. Daarbij staat aansluiting bij de behoefte op de Nederlandse arbeidsmarkt centraal: een arbeidscontract is een voorwaarde om een werk- en verblijfsvergunning te krijgen. Hoewel veel sectoren kampen met een structureel tekort aan werknemers, gelden op dit moment slechts voor enkele functies versoepelde toelatingseisen, bijvoorbeeld voor topsporters en Aziatische koks. Voor andere beroepen geldt een strikte 'arbeidsmarkttoets'. Voordat werkgevers over kunnen gaan op werving buiten de EU moeten zij kunnen aantonen dat binnen de hele EU niemand voor de betreffende vacature kan worden gevonden. Dit is in de praktijk erg moeilijk. In →

2018 werden dan ook maar 610 werkvergunningen met een volledige arbeidsmarkttoets afgegeven.

Deze arbeidsmarkttoets kan worden vervangen door een lijst met 'tekortberoepen'. Bij het opstellen van de 'tekortlijst' moet zowel gekeken worden naar een hoge 'spanningsindicator' (de verhouding tussen het aantal werkzoekenden en het aantal vacatures) als naar de wenselijkheid van het behoud en/of de groei van de sector vanuit economisch, maatschappelijk én ecologisch oogpunt. Vakbonden kunnen beoordelen of bestaande tekorten niet het gevolg zijn van slechte arbeidsvoorwaarden.

Voor krapteberoepen moet een arbeidscontract dat voldoet aan de geldende voorwaarden de belangrijkste eis worden om een werk- en verblijfsvergunning te verkrijgen. Hoewel een vergunning in eerste instantie voor maximaal drie jaar kan worden afgegeven, moet er geen maximum worden gesteld aan de verblijfsduur van arbeidsmigranten. Arbeidsmigranten zijn geen productiemiddelen. Wanneer mensen jarenlang in Nederland werken, bouwen zij net als ieder ander rechten op. Dit betekent dat bij een verlenging van het arbeidscontract ook de verblijfsvergunning kan worden verlengd en dat bij een verblijf langer dan vijf jaar een permanente verblijfsvergunning kan worden aangevraagd.

Daarnaast kunnen migratiepartnerschappen met specifieke herkomstlanden worden opgezet. In Spanje kunnen werkgevers hun vacatures in partnerlanden door het lokale arbeidsbureau laten adverteren. Het arbeidsbureau selecteert geschikte kandidaten die door werkgevers kunnen worden uitgenodigd. Werkgevers regelen huisvesting en betalen mee aan de reiskosten. Migranten moeten zelf bewijzen dat zij hun ver-

blijf en terugreis kunnen bekostigen. Om een *brain- of skillsdrain* te voorkomen, moet het partnerland kunnen weigeren vacatures te publiceren.

Een tweede optie is het opzetten van een Global Skills Partnership. Binnen dit type partnerschap worden potentiële migranten opgeleid voor functies waarin zowel in het land van herkomst als het land van aankomst behoefte is. Kandidaten doen hun opleiding (deels) in het land van

herkomst. Doordat nieuwe mensen worden opgeleid, wordt het risico op een *skillsdrain* verkleind. Ook profiteert het partnerland niet alleen bij remigratie, maar (ook) direct van investeringen in de lokale opleidingscapaciteit.

Leren van de geschiedenis

Bovenstaande voorstellen brengen mogelijke risico's met zich mee. In de eerste plaats vrezen veel politici voor

hoogopgeleide taxichauffeurs

Nederlandse politici wijzen graag naar 'het Canadese model' als lichtend voorbeeld van een goed migratiebeleid. Canada stelt jaarlijks quota vast voor verschillende categorieën migranten (in 2020 mogen maximaal 195.800 arbeidsmigranten worden toegelaten). Om als economische migrant voor een vergunning in aanmerking te komen, moeten binnen het Comprehensive Ranking System minimaal 67 uit 100 punten worden verdiend. Punten zijn gebaseerd op onder andere opleiding, taalkennis, werkervaring en leeftijd. Kandidaten krijgen direct een permanente verblijfsvergunning en kunnen na aankomst op zoek gaan naar een baan.

Dit model sluit niet aan bij de vraag naar arbeidsmigranten op de Nederlandse arbeidsmarkt. Het puntensysteem richt zich op kandidaten met het grootste 'menselijk kapitaal', oftewel vooral hooggeschoolde migranten. Voor deze groep heeft Nederland al een uitnodigend kennismigrantenbeleid. Voor niet-kennismigranten is het Canadese puntensysteem minder geschikt. Door migranten met de meeste punten voorrang te geven ontstaat, het risico dat hooggeschoolde migranten in laaggeschoolde beroepen belanden. Niet voor niets heeft Toronto de meest hoogopgeleide taxichauffeurs ter wereld.

— Om bestaande problemen aan te pakken en te voorkomen dat een verruiming van het arbeidsmigratiebeleid deze misstanden vergroot, moet dan ook zowel het arbeidsmigratie- als het arbeidsmarktbeleid worden aangepast

een herhaling van het gastarbeidersverleden waarbij arbeidsmigranten met een permanente verblijfsvergunning in een later stadium langdurig werkloos worden. Door lessen te trekken uit de geschiedenis hoeft deze niet te worden herhaald. Zo moeten we vanaf het begin investeren in niet alleen de culturele maar ook de socio-economische integratie en de weerbaarheid en duurzame inzetbaarheid van arbeidsmigranten. Hiermee worden zij in staat gesteld om mee te bewegen met de arbeidsmarkt. Ook moet het makkelijker en aantrekkelijker worden gemaakt om terug te keren naar het land van herkomst. Recent onderzoek wijst uit dat de kans op remigratie juist door (perspectief op) een permanente verblijfsvergunning wordt vergroot.

Op dit moment draagt het tekort aan goede huisvesting voor arbeidsmigranten bij aan de groeiende krapte op de woningmarkt, overlast en een toename van huisjesmelkers. Gemeenten moeten worden verplicht om door een goede woonvisie en afspraken met woningcorporaties en werkgevers voldoende woonruimte voor arbeidsmigranten te realiseren. De wensen en zorgen van omwonenden moeten in een vroeg stadium worden geïnventariseerd en meegenomen in de besluitvorming. Om de kwaliteit van huisvesting te verbeteren, is het essentieel dat meer en beter wordt gecontroleerd of woningen aan de minimumnormen voldoen. Het verbod op de dubbelrol van werkgever en huisbaas vergroot de kans dat misstanden worden gemeld.

Ten derde verandert de bevolkingssamenstelling door de komst van arbeidsmigranten. Om ervoor te zorgen dat Nederlanders zich thuis blijven voelen en arbeidsmigranten de kans krijgen om te integreren, moeten ook arbeidsmigranten met

een tijdelijke verblijfsvergunning direct toegang krijgen tot taalonderwijs en programma's gericht op integratie en participatie. De overheid moet arbeidsmigranten actief benaderen en stimuleren om deel te nemen aan een vrijwillig inburgeringstraject. Werkgevers moeten meebetalen aan taalonderwijs en ruimte bieden om onder werktijd taallessen te volgen.

Kansen

De coronacrisis laat zoals gezegd zien hoe onmisbaar arbeidsmigranten zijn. Tegelijkertijd brengt de crisis ook de problematische kanten van arbeidsmigratie aan het licht. Door slechte huisvesting en onvoldoende bescherming op de werkplek lopen arbeidsmigranten een groot risico op coronabesmetting. Ook bevinden arbeidsmigranten met flexcontracten zich in een kwetsbare positie. Ons voorstel biedt een oplossing voor bestaande problemen. Door arbeidsmigratie samen te laten gaan met een maximale inzet op een fatsoenlijke arbeidsmarkt wordt uitbuiting en oneerlijke concurrentie aangepakt. Door de eisen voor 'krapteberoepen' te versoepelen, verkleinen we tekorten op de Nederlandse arbeidsmarkt en krijgen meer mensen van buiten de EU de kans om op een veilige manier als arbeidsmigrant naar Nederland te komen. De combinatie van een fatsoenlijk arbeidsmarkt- en een rechtvaardig arbeidsmigratiebeleid creëert kansen voor arbeidsmigranten én Nederlandse werknemers. X

Wetenschappelijk Bureau GroenLinks publiceert op deze zomer een rapport met een aantal principes voor een rechtvaardig arbeidsmigratiebeleid. Houd onze website in de gaten voor meer informatie: wbgl.nl/publicaties

Literatuur

- Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken (2009).** *Advies Tijdelijke arbeidsmigratie 2015-2035*. Den Haag.
- Berge, W. van den ea. (2018).** *Verdringing op de arbeidsmarkt. Beschrijving en beleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Creemers, J. en De Volder, E. (2020)** *Arbeidsmigratie in Noord-Brabant – de markt en de mensen (bandel): Een inventarisatie*. Amersfoort: CoMensha.
- WRR (red.) (2018).** *Regie over migratie: naar een strategische agenda*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

STAYS SAFE
STAY HOME

*In Beeld Awareness – Ox Alien voor
het Street Art Museum Amsterdam*

De kunstsector heeft zwaar te lijden onder de coronacrisis. Tegelijkertijd inspireren het virus en de lockdowns kunstenaars wereldwijd. De Rotterdamse straatkunstenaar Ox Alien maakt elke twee weken ergens in Nederland een muurschildering over corona. In april beschilderde hij in vijf uur tijd deze muur in speeltuin Confucius in het Amsterdamse stadsdeel Geuzenveld, in opdracht van het Street Art Museum Amsterdam. Museum en kunstenaar kozen voor het thema 'bewustzijn' (awareness) omdat ouders en kinderen elkaar hier dagelijks ontmoeten. De schildering blijft zolang de maatregelen van het RIVM van kracht zijn. oxalien.com en streetartmuseumamsterdam.com

Groener en socialer met de stadsdonut

HEEL DE
HOOFDSTAD
CIRCULAIR

Amsterdam wil binnen een vernieuwde duurzaamheidsstrategie sociale en ecologische problemen én de oplossingen samenbrengen via het zogeheten donutmodel. Hiervoor nam het gemeentebestuur de inmiddels wereldberoemde bedenker van dit model, Kate Raworth, in de arm – nieuws dat zelfs de Britse krant *The Guardian* haalde. Wat betekent de donut voor de stad, en is dit model ook bruikbaar voor andere gemeenten met circulaire ambities? Een gesprek met verantwoordelijk wethouder Marieke van Doorninck.

door SOCRATES SCHOUTEN

—Socrates Schouten studeerde milieuwetenschappen en is onderzoeker en projectleider bij Waag, instituut voor kunst, wetenschap en technologie in Amsterdam. Hij is lid van de redactie van de *Helling*.

Amsterdam heeft ervoor gekozen het 'donutmodel' van Kate Raworth te gebruiken. Wat houdt dit precies in?

“De donut brengt de twee grote categorieën problemen in onze samenleving - sociale problemen en milieuproblemen - bij elkaar in één plaatje. Enerzijds hebben we het sociale fundament niet op orde: teveel mensen hebben te maken met armoede, eenzaamheid of problemen rondom huisvesting. Anderzijds overschrijden we de planetaire grenzen door de manier waarop we met de aarde omgaan. Door klimaatverandering en verlies aan biodiversiteit dreigt de aarde onleefbaar te worden. De donut brengt dit helder in beeld en helpt om tegenstrijdigheden in kaart te brengen, ook op het niveau van de stad. Nu zijn

bijvoorbeeld de huizenprijzen mede bepalend voor de economische status van de stad: bij hoge prijzen vinden we dat het goed gaat met de stad. Dat is heel vreemd als de stad zo duur wordt dat veel mensen zich hier geen huis meer kunnen veroorloven. Dat willen we veranderen.”

De donut heeft twee grenzen: de buiten- en de binnenring. Hoe is het college van plan de diverse boven- en ondergrenzen van de stedelijke welvaart in beeld te brengen?

“We hebben een eerste portret gemaakt: een ‘stadselfie’ waarop we zien waar we zowel de binnen- als buitenkant van de donut overschrijden. Op sociaal niveau kun je denken aan mensen die in sociaal isolement

leven met hoog risico op eenzaamheid en depressieve gevoelens. Of de prijs van wonen, waar ik het al over had. Hetzelfde hebben we gedaan voor de planetaire grenzen, waar het bijvoorbeeld gaat om uitstoot van broeikasgassen of overconsumptie van niet-duurzame materialen.

Naast ons eigen bestaan als Amsterdammers kijkt de donut ook naar de sociale en ecologische impact van onze lokale economie op de plekken in de wereld waar wij onze producten en grondstoffen vandaan halen. We hebben instrumenten ontwikkeld om de gevolgen van ons consumptiepatroon voor mens en natuur in andere landen te meten.

De stadselfie is onze nulmeting: hier staan we nu. De monitor om in de gaten te houden of het lukt om vanaf

nu beter binnen de grenzen van de donut blijven, zijn we nog aan het ontwikkelen.”

Het valt me op dat op veel plaatsen de donut en de term ‘circulaire economie’ door elkaar heen worden gebruikt. Ook Amsterdam lanceert het donutmodel en de circulaire strategie op hetzelfde moment. Wat is het verschil? En past het wel bij één wethouder?

“De donut past zeker niet bij één wethouder. Daarom ben ik ook blij dat het hele college achter dit concept is gaan staan en het gezamenlijk voorstelt. Het ontwerp van de nieuwe circulaire strategie van Amsterdam was wel de belangrijkste aanleiding om de donut van Kate Raworth te omarmen. Circulaire economie is het eerste dossier dat we door de donut-lens bekijken. Andere dossiers en afdelingen zullen moeten volgen, maar dat is aan de respectievelijke wethouders.”

Hoe verrijkt de donut de circulaire economie?

“Bij de inkoop van producten en bij afvalinzameling en -verwerking in de stad proberen we al zo circulair mogelijk te werk te gaan. Maar voor het bepalen van deze nieuwe strategie tot 2025, met een doorkijkje naar 2030, waren we op zoek naar een verbindend verhaal.

De termen ‘duurzaamheid’ en ‘circulariteit’ wekken al snel de indruk dat we goede dingen doen, terwijl we de structuurveranderingen missen die nodig zijn om zaken echt anders aan te pakken. Ons uitgangspunt voor deze strategie was, zoals mijn goede vriend Jan Hoek, wethouder in Almere, zegt: Je moet geen circulaire dingen doen, je moet dingen circulair doen.

De donut is daar een fijn model voor. Het biedt niet alleen een theorie over de samenhang tussen het

sociale en het duurzame, maar houdt ons ook een spiegel voor: waar doet de stad het redelijk, en waar schieten we duidelijk tekort of overschrijden we juist grenzen?

We gebruiken het model van de donut dus om onze circulaire strategie meer samenhangend en fundamenteeler te maken. Kijk, je kunt ook een circulaire strategie hebben zonder donutmodel. Maar dan blijft het bij 'leuke circulaire dingen doen', zonder te kijken naar het grotere plaatje. De donut verbindt de maatregelen die nodig zijn om de stad in alle opzichten socialer en leefbaarder te maken."

De donut is een nieuwe, opvallende term, maar hoe nieuw is het idee? Landelijk werkt de politiek al even aan het brede welvaartsbegrip, bijvoorbeeld.

"Er bestaat inderdaad een brede beweging die erkent dat ecologie en het sociale domein met elkaar samenhangen en dat groene duurzaamheid zich niet kan afzonderen van andere opgaven. De benadering van het brede welvaartsbegrip komt terug in de manier waarop we de monitor opbouwen. De donut helpt ons het verhaal te vertellen. Onze strategie is weliswaar op Amsterdam gericht, maar uiteindelijk gaat het om een groter verhaal waarmee de wereldwijde structuren in beeld komen."

Ik kan me voorstellen dat Amsterdammers zich afvragen: mooi dat grote verhaal, maar wat gaat er echt veranderen?

"De concrete maatregelen zitten in de grofweg tweehonderd projecten die in het uitvoeringsprogramma staan. Dat varieert van het inzamelen van resten latexverf tot het invoeren van materiaalpaspoorten, waarmee de samenstelling van gebouwen gedetailleerd wordt bijgehouden zodat de onderdelen makkelijker opnieuw te gebruiken zijn. Dat willen we op den duur voor de hele bouw verplichten. We schroeven de duurzaamheidseisen voor

gebouwen steeds verder op en vragen om duurzame en circulaire materialen, zoals houtbouw.

Met de donut ondersteunen we ook maatschappelijke initiatieven. Een bewoonster van Amsterdam-Zuidoost nam het initiatief voor de eerste 'donutdeal'. Ze wil mensen in slecht geïsoleerde huizen helpen de energierekening omlaag te krijgen door ze aan

dikke gordijnen te helpen, die worden gemaakt door mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt. Sommige van dit soort projecten worden door de gemeente mede gefinancierd."

Eén van de dingen die burgers zelf kunnen doen is het scheiden van afval. Maar Amsterdam verandert de regels nogal

Circulair vijfjarenplan

Afval anders aanbieden, minder voedsel verspillen en duurzaam bouwen: Amsterdam gaat op de circulaire schop, als het aan het college van B en W ligt. Op 8 april stelde het college strategie Amsterdam Circulair 2020-2025 vast. De strategie bevat een groot aantal maatregelen waar bedrijven, de gemeente en ook burgers de komende jaren mee te maken gaan krijgen. Voor bewoners moeten circulaire consumptiegoederen, zoals meubels, elektronica, verf en textiel, meer binnen handbereik komen. De stad zet in op een goede infrastructuur van deelplatforms, kringloopwinkels, onlinemarktplaatsen en reparatiediensten.

Het doel is een halvering van het gebruik van nieuwe grondstoffen in 2030, en in 2050 een volledig circulaire economie. Dat laatste doel is overigens ook vastgelegd in het nationale Grondstoffenakkoord van 2017, ondertekend door tal van overheden en bedrijven.

Amsterdam gebruikt in haar circulaire strategie een speciaal voor de stad ontwikkelde uitwerking van het zogeheten 'donutmodel' van de Britse econoom Kate Raworth [zie ook het interview met Raworth in *de Helling*, nr 1, 2018, red.]. De donut brengt de samenhang in beeld tussen duurzaamheid en sociaaleconomische opgaven, die voorheen vaak verkokerd benaderd werden. Het model beschrijft hoe samenlevingen en bedrijven kunnen bijdragen aan economische ontwikkeling die de grenzen van planeet en samenleving respecteert.

De Amsterdamse 'stadsdonut' zet een stip aan de horizon en zal van veel data worden voorzien. Van de donut wordt vooral een mobiliserende werking verwacht en een kompas om niet alleen welvaart 'hier en nu' te meten, maar ook 'daar en later'.

eens. Ik weet nog dat ik GFT scheidde, dat werd afgeschaft en nu weer ingevoerd. Binnenkort wordt het plastic juist niet meer gescheiden ingezameld. Waar is de circulaire burger aan toe?

“In de stad is vuilnis ophalen en scheiden een grotere uitdaging dan in minder druk bewoonde gebieden. In een tuin je makkelijk drie kliko’s kwijt, maar driehoog achter is dat lastig. We kijken steeds hoe we afvalrecycling het beste kunnen realiseren en daarover zijn de inzichten inderdaad verschoven. En de techniek ook: inmiddels hebben we sorteermachines die het plastic heel goed uit het afval kunnen scheiden, beter dan de meeste Amsterdammers het zelf kunnen doen. Dan is de keuze voor nascheiding van plastic doelmatiger.

Dat brengt me vanzelf bij groenafval. Een nadeel van GFT bij het restafval is dat de totale stroom slechter te verwerken is: de sorteermachines die ik noemde, werken niet goed met al die natte massa. Nu gaan we per buurt bekijken hoe we GFT apart kunnen inzamelen, bijvoorbeeld via aparte bakken met een pasje of een shredder in de keuken.”

In hoeverre kun je een economie op lokaal niveau ‘fundamenteel hervormen’ terwijl je met mondiale ketens en consumptiepatronen te maken hebt?

“We hebben bewust drie terreinen als speerpunt gekozen waar we als stad de nodige invloed op hebben: voedsel, bouw en consumptiegoederen. Op het gebied van voedsel kunnen we bijvoorbeeld grote stappen maken om voedselverspilling terug te dringen. Maar het betekent niet dat we het in ons eentje kunnen. We hebben het Rijk en de Europese Unie nodig om echt verder te komen. Neem de eisen die we stellen aan consumptieartikelen. Iedereen kent de frustratie dat apparaten vaak slecht te repareren zijn: als één knop stuk is, moet je het hele ding

weggoeien. En plastic is vaak slecht te recyclen omdat er verschillende materialen in zijn verwerkt. Veel mensen hebben genoeg van die wegwerpmaatschappij, en regelgeving is daarop het enige antwoord. We hebben gezien met de discussie over statiegeld dat de markt het niet zelf oplost. Gelukkig is wat dit laatste betreft de kogel door de kerk en wordt statiegeld in 2021 uitgebreid naar kleine petflesjes. Als gemeente wachten we hier al jaren op.

We lobbyen ook om meer lokale experimenteerruimte te krijgen. De huidige regelgeving kent bijvoorbeeld een onderscheid tussen huis- en bedrijfsafval, en dat laatste wordt door diverse particuliere bedrijven opgehaald. In het Amsterdamse winkelgebied de 9 Straatjes hebben we nu in het kader van een pilot een uitzondering gekregen op de Wet Milieubeheer, waardoor de gemeente verantwoordelijk wordt voor het inzamelen en verwerken van het afval in dit gebied. Hierdoor vermindert het aantal ritten van vuilniswagens.

Een andere lang gekoesterde wens van ons is een lagere belasting op arbeid en hogere belastingen op grondstofgebruik. Een circulaire economie schept in potentie veel werkgelegenheid. Als arbeid duur blijft, is de verleiding groot om grondstoffen kwistiger te gebruiken om zo precisiewerk en reparaties te vermijden, en in plaats daarvan Chinese bulkproducten af te nemen. We willen dat arbeid meer wordt gewaardeerd en het gebruik van primaire grondstoffen zoveel mogelijk wordt beperkt. Een simpele belastingmaatregel helpt bedrijven die circulair willen werken.”

Is dat een simpele belastingmaatregel? Het lijkt me nogal een ommekeer, zeker met de huidige economische onzekerheid en de problemen bij de Belastingdienst.

“Het is een structurele verandering, dat klopt. Maar misschien is het nu →

‘Een lang gekoesterde wens van ons is een lagere belasting op arbeid en hogere belastingen op grondstofgebruik’

juist makkelijker omdat verlaging van de belasting op arbeid voor werkgelegenheid zorgt. Dat kan door de coronacrisis wel eens erg nodig zijn. Sommige dingen kunnen tijdens een crisis sneller geregeld worden; ik hoop dat dit er één is.

Overigens: ook Rijk heeft beloofd in 2050 de circulaire economie te hebben gerealiseerd. Dan mag je verwachten dat ook de Rijksoverheid die kant op gaat bewegen en de middelen ontwikkelt die we nodig hebben.”

The Guardian kopte zelfs dat Amsterdam het donutmodel omarmt om er de 'post-coronavirus economy' mee vorm te geven. Terwijl corona natuurlijk ook erg op de gemeentebe-groting inhakt.

“We zijn met onze circulaire strategie naar buiten gekomen middenin de coronacrisis. Enerzijds vroegen we ons af of een voorstel met zo'n groot verhaal op dit moment wel juist getimed is. Wat kan er aan het begin van een acute gezondheids crisis nou van al die plannen overeind blijven? Maar misschien is nu juist wel het goede moment, zoals *The Guardian* het ook framede. Eén van de redenen waarom we de donut zo'n goed werkbaar model vinden, is dat het heel veel crises bij elkaar brengt en de zaken waar we in Amsterdam - maar eigenlijk in de hele wereld - tegenaan lopen, met elkaar verbindt. Hoe zorgen we ervoor dat we niet teruggaan naar *business as usual* als het dieptepunt van de crisis achter de rug is? Hoe geven we een stedelijke economie vorm die niet langer uitgaat van oneindige groei maar ervoor zorgt dat iedereen genoeg heeft om fatsoenlijk te leven binnen de grenzen van de planeet? De economie wordt ook weerbaarder als we meer regionaal gaan produceren, consumeren en herverwerken. En dat levert werkgelegenheid op, wat erg belangrijk is om de recessie mee te lijf te gaan.”

CV

MARIEKE VAN DOORNINCK

GEBOREN

13 februari 1966 in Eindhoven

STUDIE

Geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam.

WERK

Oa Beleidsmedewerker en persvoorlichter Mr A. de Graaf Stichting, Instituut voor Prostitutie vraagstukken; Adviseur Public Affairs bij La Strada International, European Network against trafficking in human beings; Algemeen coördinator ASKV/Steunpunt Vluchtelingen.

POLITIEKE LOOPBAAN

2009 - 2014: Fractievoorzitter GroenLinks Amsterdam.
2006 - 2009: Gemeenteraadslid GroenLinks Amsterdam
Sinds 2018 is Van Doorninck wethouder Ruimtelijke Ordening en Duurzaamheid bij de gemeente Amsterdam.

Is de donut ook levensvatbaar buiten Amsterdam? Amsterdam heeft een progressieve meerderheid en de donut lijkt me erg 'GroenLinks'. Een groene buitenschil en een linkse onderkant: die combinatie definieert onze partij.

“Voor het idee van een circulaire economie hoef je geen GroenLinkser te zijn. In de Metropoolregio Amsterdam, waar wij de meest linkse zijn van de in totaal 32 gemeenten, zijn vergaande afspraken gemaakt over circulair werken. Misschien niet allemaal volgens het donutmodel, maar wel met zeer stevige ambities over duurzaamheid.

Sinds dat verhaal in *The Guardian* is mij wel veel naar de donut gevraagd. De ceo van een prominent Amsterdams bedrijf zei dat hij het interessant vindt en kwam zelf met *De waarde van alles* van econoom Mariana Mazzucato aan. Deze ideeën laten zien dat een andere economie mogelijk is zonder dat je heel veel moet opgeven. Er passen meer waarden in een economie dan we tot nu dachten.

Ook zonder een theoretisch raamwerk kun je heel goed duurzame projecten starten die mensen vertrouwd maken met het idee dat we zuinig moeten omgaan met primaire grondstoffen, en dat er meer is dan alleen een wegwerpmaatschappij. Aan de andere kant heb je ook op stedelijk niveau een model nodig waarin ecologische en sociale componenten samengaan. De theorie en de praktijk zijn beide nodig om steeds meer mensen in welzijn te laten leven in een schone wereld.” X

'Voor het idee van een circulaire economie hoef je geen GroenLinkser te zijn'

Nieuwe stemmen

De corona-lockdown liet het begin van een nieuwe werkelijkheid zien. En dan heb ik het niet over de anderhalvemetersamenleving. Waar wetenschappers tot voor kort regelmatig publiek en politiek werden afgeserveerd, werden ze ineens de vrijwel onbetwiste leiders van de intelligente lockdown. Politici in coalitie en oppositie overstegen partijlijnen. Op basis van beperkte kennis en in een constructief debat loodsten ze het volk door de crisis. Het eigen gelijk telde even niet.

Maar deze nieuwe vorm van leiderschap hebben we net zo hard nodig nu de acute gezondheids crisis bijna achter ons ligt. De coronacrisis doet ons beseffen hoe kwetsbaar onze omgang met mens en natuur ons heeft gemaakt. Deze kwetsbaarheid hebben we deels te danken aan het *old boys network* dat Nederland al decennia via achterkamertjes-lobby en handjeklap bestuurt, waar gevestigde belangen met hand en tand verdedigd worden. De noodzaak tot verandering die velen voelen, vraagt om leiders die durven te werken met mensen met een nieuwe kijk op de wereld.

Dat die nieuwe stemmen staan te trapelen om gehoord te worden, is duidelijk. 170 wetenschappers namen in april het initiatief met een helder vijfpuntenplan om Nederland 'radicaal eerlijker en duurzamer te maken'. Ook anderen staan klaar voor een plek aan tafel: de jonge mensen die de klimaatbeweging groot hebben gemaakt, de vrouwen die al eeuwen strijden voor gelijke kansen en de boeren die de Voedsel Anders-beweging in gang hebben gezet. Deze bewegingen gaan veel verder dan de incidentele protesten die het nieuws halen. Zij laten zien hoe het daadwerkelijk groener en eerlijker kan.

Vaak begint dat klein. Vijftientig jaar geleden begon een ondernemende boer in

Niger op zijn eigen stuk land te experimenteren met een nieuwe vorm van landbouw. Deze boer legde de adviezen van de landbouwdiensten naast zich neer en liet het 'onkruid' op zijn akkers groeien. Binnen vijf jaar waren de groene stengels uitgegroeid tot bomen die genoeg schaduw en water gaven om zijn hele productie snel te doen toenemen. Hij vertelde zijn burens over deze methode, en die deelden het weer met hun kennissen. Inmiddels is 5 miljoen hectare in een van de droogste gebieden ter wereld vergroend.

In Nederland kennen we vergelijkbare initiatieven. Voedselbossen, bijvoorbeeld, herstellen doodgespoten akkers, brengen vogels en insecten terug en leveren voedsel aan lokale markten. Of de mensen die dak voor dak van zonnepanelen voorzien. Deze initiatieven bouwen op in de praktijk bewezen oplossingen voor problemen die worden veroorzaakt door de destructieve elementen van onze economie. Ze schoppen heilige huisjes omver door te laten zien dat we op andere manieren eten op tafel kunnen krijgen of elektriciteit genereren. Daarmee gaan ze lijnrecht in tegen gevestigde belangen.

De enige zekerheid momenteel is dat we nieuwe paden zullen moeten bewandelen om onze samenleving toekomstbestendig te maken. De coronacrisis laat zien dat daar leiders voor nodig zijn die anderen dan de *usual suspects* aan tafel uitnodigen. Als we ook na 'corona' de zaken echt anders willen aanpakken, moeten de deuren van de achterkamers onvermijdelijk open om nieuwe stemmen binnen te laten. X

DANIËLLE HIRSCH

STUDEERDE

Milieu-economie aan de Universiteit van Amsterdam

WERKTE

Als internationaal milieuconsultant adviseerde zij lokale en nationale overheden in Nederland, Latijns-Amerika, Centraal en Zuid-Azië en Oost- en West-Afrika. Woonde in Kenia, Mexico en Paraguay.

IS NU

Directeur van milieu- en mensenrechtenorganisatie Both ENDS, dat met een wereldwijd netwerk van maatschappelijke organisaties werkt aan de transitie naar duurzame en eerlijke maatschappijen.

EN OOK

Bestuurslid van het Netherlands Water Partnership, Fellow bij het Donella Meadows Leadership Program en Member Sustainability Advisory Board ABN AMRO MeesPierson.

Waarom centrale de geldpers aanzetten

Het met nieuw aangemaakt geld financieren van overheidsuitgaven heeft menig land geholpen in tijden van crisis en oorlog. Omdat iedere hyperinflatie in de geschiedenis begon met deze monetaire financiering, heeft het instrument een slechte reputatie gekregen. Daarom is het in de EU verboden, wat de Europese Centrale Bank verhindert om staten op deze manier te helpen de coronacrisis te boven te komen. Toch zijn de gevaren beperkt en biedt het bovendien kansen voor het vergroenen van de samenleving. Onder strikte voorwaarden is dit paardenmiddel dan ook verdedigbaar.

banken moeten kunnen

Op 9 april maakte de Bank of England bekend dat de Britse overheid meer ruimte krijgt om rechtstreeks geld van haar te lenen en zo de snel oplopende tekorten als gevolg van de coronacrisis te financieren: de centrale bank zette de elektronische geldpers aan en bracht dus extra geld in omloop. Deze beslissing van de Bank of England is op zichzelf niet verrassend. Centrale banken helpen van oudsher de overheid bij het financieren van tekorten, zowel via gewone schuldfinanciering - wat wil zeggen dat de centrale bank helpt bij het uitgeven van staatsschuld - als door het letterlijk of digitaal bijdrukken van geld. De Bank of England is zelfs opgericht door de Engelse koning William III of Orange om een oorlog met Frankrijk te financieren.

Er zijn meer recente voorbeelden van deze zogeheten monetaire financiering. Tijdens de Tweede Wereldoorlog kocht de Federal Reserve, de Amerikaanse centrale bank, massaal overheidsobligaties op om te voorkomen dat de lange rente als gevolg van het grote overheidstekort teveel zou stijgen. Na de oorlog wilde het Amerikaanse ministerie van Financiën dat de Fed hiermee doorging. Ook de

Koreaanse oorlog bleek een aanslag te vormen op de Amerikaanse schatkist.

Maar het aanzetten van de geldpers bleek een groot nadeel met zich mee te brengen. Als gevolg van monetaire financiering neemt de hoeveelheid geld in omloop namelijk toe. Als dat te lang doorgaat, verliest geld aan waarde, oftewel de prijzen beginnen te stijgen. In de VS was de inflatie begin 1951 meer dan 20 procent en dat werd de Fed te gortig. Na een stevige ruzie met het ministerie trok de Fed aan het langste eind. Sindsdien is zij niet meer verplicht om staatsleningen op te kopen. Maar als de Fed vindt dat het moet, heeft zij daartoe - in tegenstelling tot de Europese Centrale Bank - wel de bevoegdheid.

Vorm van belasting

Monetaire financiering van overheidsuitgaven is een krachtig middel om de economie te stimuleren. De overheid kan door de aanmaak van nieuw geld zogeheten geldscheppingswinst incasseren, ook wel seigniorage genoemd. Dit is het verschil tussen de economische waarde van het nieuw aangemaakte geld en de productiekosten ervan. In vroeger tijden werd →

→ **Wim Boonstra** is econoom bij de Rabobank in Utrecht en bijzonder hoogleraar Economische en Monetaire Politiek aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Monetaire financiering

letterlijk de geldpers aangezet, maar tegenwoordig gebeurt dit meestal giraal, dus door extra elektronisch geld op een rekening bij de centrale bank te zetten dat de overheid vervolgens kan uitgeven. Maar het onderliggende principe is hetzelfde: de centrale bank maakt nieuw geld aan en de overheid mag het als eerste uitgeven.

De geldscheppingswinst wordt soms ten onrechte gezien als gratis geld, dat allemaal mogelijkheden biedt om de overheidsbestedingen op te voeren zonder hinderlijke bijzaken als belastingheffing, begrotingsbesprekingen of schuldfinanciering. In Nederland is geopperd om op deze manier een basisinkomen te financieren, zogenaamd gratis en voor niets. Dit is een

ernstig misverstand: monetaire financiering is niet gratis, maar een vorm van belasting. Als de overheid met nieuw aangemaakt geld producten aanschaft, worden deze immers aan de economie onttrokken. Er blijven dus minder producten over voor burgers om aan te schaffen. Dat wat overblijft, wordt duurder, waardoor mensen meer geld moeten uitgeven. Geldscheppingswinst is dus niet wezenlijk anders dan een gewone belasting op bijvoorbeeld bier, zoals Keynes in 1924 al eens uitlegde. Het is alleen minder transparant dan gewone belastingheffing.

Als de economie in een recessie zit, machines stilstaan en veel mensen werkloos zijn, kan een monetair gefinancierde bestedingsimpuls een per-

→ Als de economie in een recessie zit, machines stilstaan en veel mensen werkloos zijn, kan een monetair gefinancierde bestedingsimpuls een perfecte manier zijn om een economie aan te zwengelen.

fecte manier zijn om een economie aan te zwengelen. Bedrijven wordt geen capaciteit onthouden, want deze produceren toch nagenoeg niets. In tijden van oorlog en crisis is monetaire financiering dus zeer verdedigbaar.

Hyperinflatie

In de huidige coronacrisis lijkt het dan ook een kwestie van tijd voordat andere centrale banken het voorbeeld van de Bank of England volgen. Maar in het Verdrag betreffende de Werking van de Europese Unie (VWEU) is in artikel 123 vastgelegd dat de Europese Centrale Bank (ECB) overheidsuitgaven in ieder geval niet direct monetair mag financieren. Verschillende Europese landen, waaronder Duitsland en Oostenrijk, hebben in het verleden ervaren waar een uit de hand gelopen monetaire financiering op kan uitdraaien: hyperinflatie. Hyperinflatie, in de vakliteratuur vaak gedefinieerd als een inflatie van 50 procent *per maand* of hoger, ontwricht een economie en samenleving volledig.

Het is een feit dat iedere hyperinflatie vooraf werd gegaan door een langdurige periode van monetaire financiering. De Duitse hyperinflatie van 1923 is daarvan een berucht voorbeeld. Tijdens de Eerste Wereldoorlog financierden alle Europese deelnemende grootmachten hun tekorten door het aanzetten van de geldpers. Duitsland ging daar na de oorlog mee door. Daar heerste in de eerste jaren na de oorlog een politiek zeer instabiele situatie, die het de regering vrijwel onmogelijk maakte om een normaal financieel beleid te voeren en belastingen te heffen. In de zomer van 1923 liep dit volledig uit hand toen Franse en Belgische troepen het Ruhrgebied bezetten omdat Duitsland niet voldeed aan de herstelbetalingen. De Duitse regering riep op tot een massale staking en verschaftte de bevolking, die haar inkomen zag wegvallen, monetair gefinancierde steun. Ook stond de ouderwetse geldpers aan, om steeds meer bankbiljetten met steeds hogere

Monetaire financiering is dus ook geschikt voor het financieren van overheidsinvesteringen in bijvoorbeeld schone energie, verduurzaming van de woningvoorraad en een schone transportinfrastructuur

coupures (tot bankbiljetten van 50 miljard mark) te produceren.

Meer recente voorbeelden van hyperinflatie als gevolg van monetaire financiering zijn Zimbabwe in 2008 en sinds 2018 Venezuela. Wat al deze voorbeelden met elkaar gemeen hebben, is dat het voor zover bekend altijd ging om monetaire financiering door een instabiel regime (zoals in Duitsland) of door een dictatoriaal bewind dat maling heeft aan het welzijn van de bevolking (zoals in Zimbabwe en Venezuela).

Afstand tot de politiek

Monetaire financiering resulteert echter meestal níet in hyperinflatie. In de VS leidde monetaire financiering tijdens de Burgeroorlog tot het printen van de zogeheten 'greenback', de voorloper van de huidige Amerikaanse dollar. Onder meer de VS, het Verenigd Koninkrijk, Canada, Italië en Nieuw-Zeeland, zijn in de loop van de twintigste eeuw regelmatig overgegaan tot monetaire financiering. Dat is nooit echt misgegaan. Vaak leidde het wel tot een relatief hoge inflatie, wat de economische groei schaadde. Vaak bleken politici, die inflatie meestal wel prettig vinden omdat dit de reële waarde van de staatsschuld doet dalen, langer te willen doorgaan met monetaire financiering dan de centrale bank. Nieuw-Zeeland, dat in de jaren tachtig een zwakke economische ontwikkeling en een hoge inflatie kende, was in 1989 het eerste land dat de centrale bank formeel op afstand van de politiek plaatste. De overheid bepaalt sindsdien in overleg met de centrale bank in alle openheid de inflatiedoelstelling, die de centrale bank in alle vrijheid kan nastreven. Sindsdien hebben de meeste industrielanden dit voorbeeld gevolgd. Monetaire financiering komt veel minder voor dan vroeger, maar is meestal niet formeel verboden - behalve dus in de Eurozone. Dat komt omdat Duitsland, zich nog altijd zeer bewust van de gevaren van mone- →

taire financiering, dit verbod expliciet in het verdrag wilde opnemen.

Maar met verantwoordelijke politici en een politiek onafhankelijke centrale bank met een duidelijk en maatschappelijk breed gedragen mandaat, zal monetaire financiering niet snel uit de hand lopen. Daarmee valt een belangrijk bezwaar weg.

Doet de ECB niet al aan monetaire financiering?

Sinds begin 2015 voert de ECB een beleid van zogeheten kwantitatieve verruiming. Daarbij koopt zij onder meer grootschalig obligaties op, vooral staatsleningen maar ook bedrijfsobligaties. Dit lijkt veel op monetaire financiering, maar dat is het nèt niet. Een belangrijk verschil is dat de ECB alleen bestaande staatsschuld opkoopt. Er worden dus geen extra overheidsuitgaven met nieuw geld gefinancierd. Verder wordt de door de ECB opgekochte schuld gewoon opgeteld bij de staatsschuld van de landen. Een ander belangrijk verschil is dat de huidige opkoopacties losstaan van het uitgavenbeleid van de overheid. De kracht van monetaire financiering is dat deze gelijktijdig leidt tot extra uitgaven door de overheid én een toename van de geldhoeveelheid. Kwantitatieve verruiming doet echter geen van beide. Het staat los van het gevoerde begrotingsbeleid, de ECB koopt slechts eerder uitgegeven schuld op. Het leidt ook niet direct tot meer

geld in omloop, maar tot een toename van de bancaire reserves en is dus indirect beleid. De banken hebben meer reserves en kunnen dus meer uitlenen, maar dan moet er wel vraag naar krediet zijn. In ons land heeft dit beleid via het kanaal van de lage rente bijvoorbeeld bijgedragen aan de snelle stijging van de huizenprijzen en aanverwante economische activiteit. Het lijkt dus meer op traditioneel rentebeleid, maar dan niet via de geldmarktrente maar via rentes in de obligatiemarkt.

Klimaatcrisis

Monetaire financiering is in principe een politiek neutraal instrument. Het is noch links, noch rechts. Het is een financieringstechniek, die ten goede of ten kwade kan worden aangewend. Landen hebben er van oudsher oorlogen of buitenissige hofhoudingen mee gefinancierd, maar menig opkomend land heeft het ook gebruikt om het bestuursapparaat, onderwijs, rechtspraak of gezondheidszorg te betalen. Het is dus ook geschikt voor het financieren van overheidsinvesteringen in bijvoorbeeld de productie van schone energie, verduurzaming van de woningvoorraad en een schone transportinfrastructuur. Een goed voorbeeld is de klimaatproblematiek. Ook dit is een ramp die uiteindelijk alle EU-lidstaten in gelijke mate raakt, net als de coronacrisis. Het doet een beetje wrang aan dat in reactie op de coronacrisis alle budgettaire beleidsregels in een mum van tijd opzij werden geveegd, terwijl al jaren wordt gesoebat over de kosten van de verduurzaming van ons economisch systeem. Dit terwijl de economische schade en het menselijk leed van de klimaatcrisis waarschijnlijk aanmerkelijk hoger zijn dan die van de coronacrisis.

Eerder is al voorgesteld om het zogeheten plan-Juncker, een Europa-breed investeringsprogramma uit 2015, monetair te financieren. Het zou aanmerkelijk sneller van de grond zijn gekomen. Vorig jaar is voorgesteld om een groot programma ter verduurza-

Het doet een beetje wrang aan dat in reactie op de coronacrisis alle budgettaire beleidsregels in een mum van tijd opzij werden geveegd, terwijl al jaren wordt gesoebat over de kosten van de verduurzaming van ons economisch systeem

ming van de Europese economie op deze wijze te bekostigen. Dat deze plannen tot dusver de beleidsagenda niet hebben gehaald, heeft twee oorzaken. Ten eerste het verbod op monetaire financiering, dat niet alleen de nationale overheidsfinanciën, maar ook de financiering van de Europese instituties omvat. Ten tweede bestaat in een aantal landen, waaronder Nederland, de nodige weerstand tegen het vergroten van de financiële arm-slag van de Europese Commissie. Dit valt overigens te omzeilen door de verduurzamingsagenda te laten financieren door de Europese investeringsbank (EIB). De EIB kan deze uitgaven dan financieren via de uitgifte van obligaties, die dan al of niet gedeel-te-lijk direct door de ECB kunnen worden opgekocht (monetaire financiering). De techniek is het probleem niet, de politiek daarentegen wel.

Enmalige schenking

In Europa is na lang gekis-sebis een pakket coronamaatregelen afgespro-ken. De landen die zelf niet genoeg middelen kunnen ophoesten om de crisis effectief te bestrijden, mogen via Europese fondsen extra geld lenen. Daardoor lopen hun overheidsschulden dus verder op. De financieel zwakste landen moeten hierdoor na de crisis langdurig bezuinigen om hun nog hoger opgelopen schulden af te kunnen lossen, in plaats van de economie weer op te bouwen. De verschillen tussen de armere en rijkere lidstaten worden daardoor de komende jaren nog groter.

Beter is het dan als de EU alle lidstaten, zowel de armere als de rela-tief rijke, eenmalig een fors bedrag schenkt in plaats van te lenen. Dit monetair gefinancierde bedrag kan worden verdeeld tussen de lidstaten, op basis van het aantal inwoners per land. Ook de groene investeringen van de EU kunnen op deze manier worden gefinancierd. Zelfs kan worden afge-sproken om de bijdrage vanuit de nationale begrotingen aan de EU tijde-lijk op te schorten.

Nu de Europese economie in een diepe recessie duikt, is inflatiegevaar niet aan de orde. Sterker nog: momenteel ligt eerder deflatie, een daling van het gemiddelde prijspeil, op de loer. Dus zelfs als de monetaire financiering tot enige toename van het inflatietempo zou leiden, is dat nog steeds niet pro-blematisch. Sinds de centrale banken op afstand van de dagelijkse politiek zijn geplaatst, is de inflatie wereldwijd sterk gedaald. Dat is op zichzelf een goede zaak. Om de ECB ook in de toekomst uit de sfeer van de dagelijkse politiek te houden, lijkt het verstandig om monetaire financiering te beper-ken tot projecten op Europees niveau, waar alle lidstaten van profiteren. Maar als puntje bij paaltje komt, moet het de ECB en niet de lidstaten zijn die bepaalt hoe ver zij gaat met het mone-tair financieren van overheidsuitga-ven. Want zij moet zich ook in de toekomst in alle onafhankelijkheid kunnen richten op haar door de poli-tiek opgelegde kerntaak: het bewaken van prijsstabiliteit.

Nood breekt wetten

De coronacrisis is een acute ramp, vergelijkbaar met een grote natuur-ramp of een oorlog. Ook de klimaatcri-sis is een ramp, zij het dat deze zich meer geleidelijk voltrekt. In tijden van dergelijke rampen geldt dat nood wet-ten breekt. De in dit geval te breken wet betreft het Europese verbod op mone-taire financiering. In de Europese con-text is dit verantwoord. De Europese instituties zijn sterk, de ECB is politiek onafhankelijk, zoals vastgelegd in arti-kel 130 VWEU, en zij heeft een glashel-der mandaat: zorgen voor prijsstabili-teit. Het taboe op monetaire financiering kan dan ook worden opge-heven, of in ieder geval in tijden van nood tijdelijk buiten werking worden gesteld, zolang de ECB in volle onaf-hankelijkheid zelf kan besluiten wat zij op grond van haar in overleg met de politiek vastgestelde mandaat voor prijsstabiliteit verantwoord acht. X

Literatuur

- Benink, H. & W.W. Boonstra (2015).** *Hoe de ECB nieuw leven in economie Europa kan blazen*. Het Financieele Dagblad, 7 januari
- Boonstra, W.W. & B. de Cleen (2019).** *Slim Europees beleid maakt financiering van energietransitie beter betaalbaar*. MeJudice, 6 mei.
- Bresciani-Turroni, C. (1937).** *The Economics of Inflation. A Study of Currency Depreciation in Post War Germany*, George Allen & Unwin, Londen.

Hoe kapitalisme met de markt aan de haal ging (en hoe het anders kan)

De coronacrisis maakt extra duidelijk dat kapitalisme slechts een manier is waarop de markt is ingevuld. Het kan ook heel anders. Pleidooi voor een post-corona-economie waarin de markt weer ingebed is in de gemeenschap en beter gereguleerd kan worden door de staat.

door IRENE VAN STAVEREN
Illustratie FARHAD FOROUTANIAN

Post-corona economie

worden – in een postkapitalistische economie: een economie die niet meer de specifieke kenmerken van het kapitalisme vertoont.

Opmerkelijk is dat de meeste hedendaagse economen en politici het verschil tussen markt en kapitalisme zijn vergeten. In het spraakgebruik worden de twee begrippen vaak door elkaar heen gebruikt. Daarnaast wordt

het denken in termen van kapitalisme ook nog eens vaak verward met economie als wetenschap: alsof de hele economische wetenschap overheerst wordt door het marktdenken of, erger, in dienst staat van het kapitalisme. Dat doet de

economen tekort die verder kijken dan de mainstream en hun kennis van de klassieken op orde hebben. In dit artikel wil ik (1) op basis van de rijke geschiedenis van het economisch denken het verschil duidelijk maken tussen de markt en een kapitalistische invulling van de markt en (2) de kenmerken benoemen van een postkapitalistische markteconomie die prima haalbaar is: een post-corona-economie waarin de markt weer ingebed is in de gemeenschap en mede daardoor ook beter ingekaderd kan worden door de staat.

De markt en de economie

De markt is een efficiënt ruilmecanisme van vraag en aanbod. Markttransacties zijn een win-winsituatie voor koper en verkoper: ze zijn beiden beter af dan zonder ruil. Maar daar is wel een voorwaarde aan verbonden, zo hebben Nobelprijswinnaars Kenneth Arrow en Gérard Debreu ruim een halve eeuw geleden wiskundig bewezen: iedere deelnemer aan de markt moet over voldoende middelen beschikken waar vraag naar is. En aan die voorwaarde wordt lang niet altijd voldaan. →

Adam Smith was nog optimistisch over de mogelijkheid om het kapitalisme te beteugelen via de staat en door de inbedding van de markt in gemeenschappen met hun eigen waarden en doelen. Karl Marx daarentegen geloofde daar totaal niet in. Het afgelopen decennium heeft beide economen gelijk gegeven. De financiële crisis van 2008 en de grote recessie die erop volgde, gaf Marx gelijk, want het was onbeteugeld kapitalisme dat een waterhoofd had gemaakt van onze financiële sector en bubbels had geblazen in de huizenmarkt. De coronacrisis geeft Smith gelijk en laat zien hoe de staat het roer over kan nemen wanneer markten imploderen en hoe gemeenschapsgevoel tot allerlei initiatieven leidt, van boodschappenhulp tot omschakeling naar mondkapjesproductie voor verkoop tegen kostprijs. Wat is dat kapitalisme nu eigenlijk en hoe is het te onderscheiden van de markt? Want wat zowel Smith als Marx duidelijk maken, is dat kapitalisme een bepaalde invulling van de markt is, en niet gelijkgesteld kan worden aan het begrip markt zelf. Die markt kan dus ook anders ingevuld

Als er bijvoorbeeld tijdens een recessie meer arbeid wordt aangeboden dan gevraagd, zag John Maynard Keynes al in, dan kunnen de werklozen nog zo bereid zijn om voor een lager loon dan het marktloon te werken, maar worden ze simpelweg niet ingehuurd. Dat komt omdat bedrijven de extra geproduceerde spullen niet kunnen verkopen door een gebrek aan consumentenvertrouwen of koopkracht. De overtollige arbeidskracht valt dus niet te ruilen. Daarom stelde Keynes dat we de overheid nodig hebben om werkgelegenheid te scheppen en om zelf koopkrachtige vraag te uiten in de markt, waardoor bedrijven weer meer kunnen produceren en personeel aannemen. Die rol speelt de overheid nu trouwens ook op grote schaal tijdens de coronacrisis.

In ontwikkelingslanden ontbreekt het overheden meestal aan de benodigde draagkracht hiervoor. Venezuela

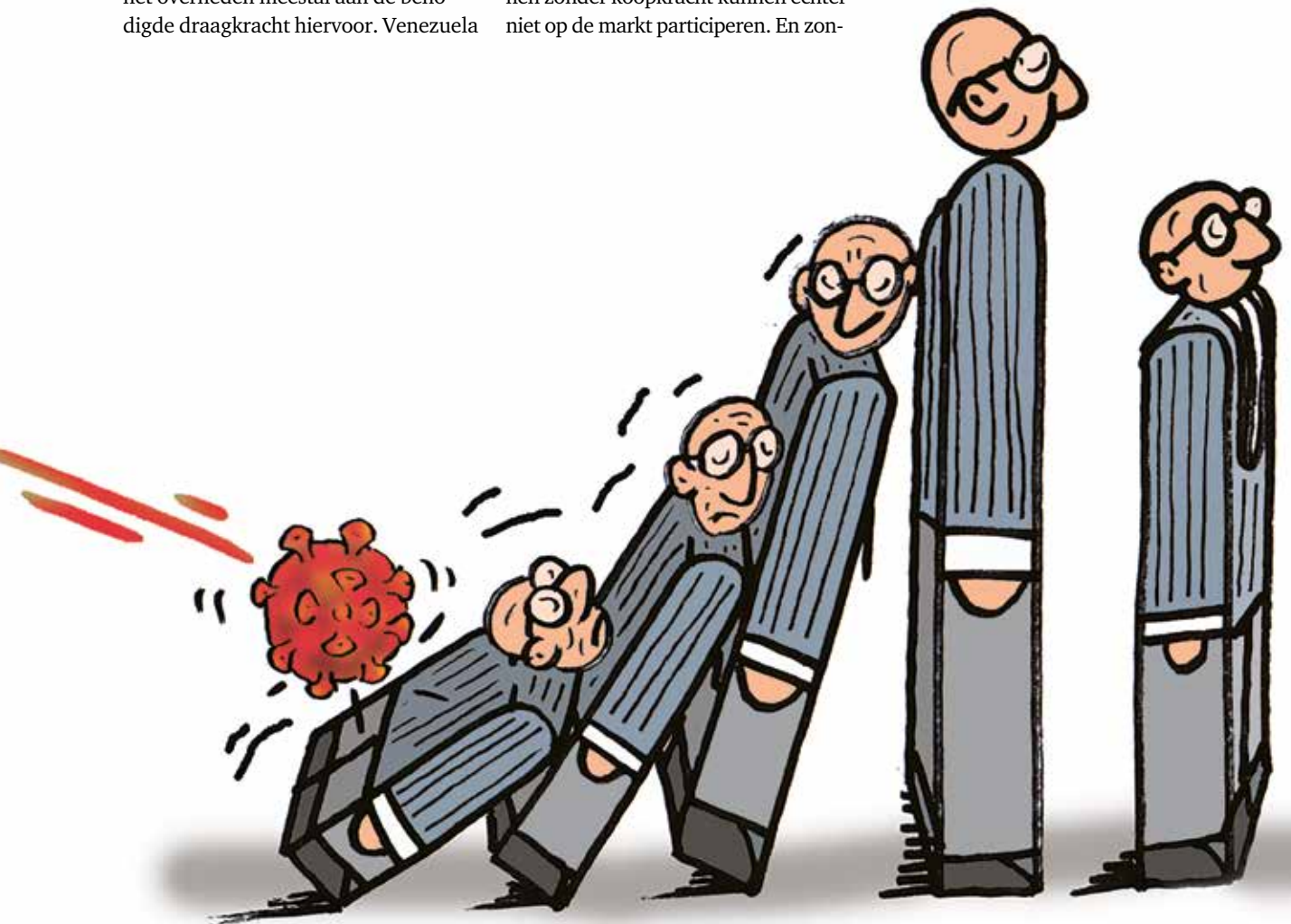
probeert momenteel wanhopig om zijn goudreserves te verzilveren en een recordaantal ontwikkelingslanden heeft bij het IMF aangeklopt voor noodkredieten. De ontwikkelingseconoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen verklaarde de hongersnood die hij als kind aanschouwde niet uit een tekort aan voedsel, maar uit een tekort aan koopkracht van de arme landloze bevolking, terwijl het voedsel werd geëxporteerd naar andere deelstaten van India en zelfs naar het buitenland, waar wel koopkrachtige vraag zat. Een win-winsituatie voor de verkopende rijstboeren in Bengalen en de importeurs elders, maar verhogering voor landloze boeren en werkloze arbeiders.

Kortom, de markt is niets meer en niets minder dan een ruilmechanisme waarop voor beide partijen voordelige transacties plaats kunnen vinden. Dege- nen zonder koopkracht kunnen echter niet op de markt participeren. En zon-

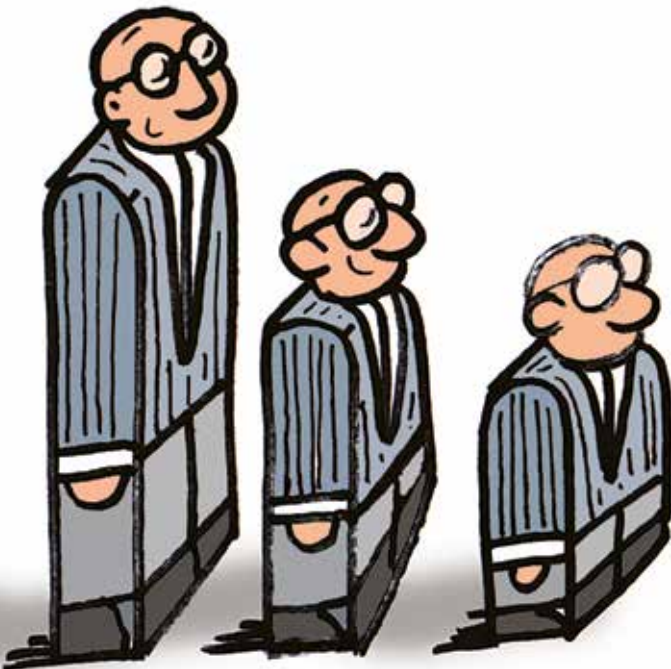
der eigen hulpbronnen zoals land om zelf voedsel op te verbouwen of om te verpachten, kunnen ze niet in hun levensonderhoud voorzien. In de moderne tijd begon de staat, als reactie hierop, de taak van basisvoorzieningen deels op zich te nemen.

Lessen van Adam Smith

De markt blijkt dus alleen onder voorwaarden en dankzij de ondersteuning van de staat het efficiënte win-winmechanisme te zijn waar we het voor houden. En dan vaak nog niet eens helemaal, vanwege allerlei vormen van marktfalen: bijvoorbeeld negatieve externe effecten, *rent-seeking* (opportunisme), *moral hazard* (misbruik maken van onvolledige informatie) en het onvermogen om bepaalde publieke goederen te leveren (zoals gezondheidszorg en onder-

wijs voor iedereen). Dit impliceert dat de economie uit meer moet bestaan dan alleen de markt. En dat is precies wat Adam Smith heeft betoogd. De les van Smith is dat elke economie bestaat uit drie waardendomeinen: de markt met ruil op basis van keuzevrijheid (mits iedereen voldoende middelen heeft), de staat met regelgeving en herverdeling op basis van bepaalde rechtvaardigheidsprincipes (ongeacht of die democratisch of patriarchaal of anderszins bepaald zijn), en het domein van de gemeenschapseconomie van de *commons* en onderlinge zorg op basis van wat hij de waarde van welwillendheid (*benevolence*) noemde. Elke economie bestaat volgens Smith dus uit deze drie domeinen, elk met hun bijbehorende waarden. Dat verklaart waarom bepaalde goederen of interacties wel passen in het ene domein maar niet in het andere. Niet alleen omdat betaling

voor donorbloed ons in Nederland bijvoorbeeld tegen de borst stuit, maar ook omdat in de VS gebleken is dat zulke markttransacties vaak tot besmet bloed, een instabiele aanvoer en hogere kosten leiden. In de zorgeconomie, via vrijwillige donatie, is de productie van donorbloed efficiënter.

Tweehonderd jaar na Smith heeft de economisch antropoloog Karl Polanyi deze driedeling ook buiten Europa aangetroffen en beschreven. Ook hij constateerde dat de economie veel meer is dan de markt en dat de markt pas een effectief transactiemechanisme is – dat wil zeggen, op een efficiënte manier tot wederzijds voordeel leidt – als die ingebed is in de lokale gemeenschap waarin mensen samen voor een belangrijk deel voor de basisvoorzieningen zorgen, zoals voedsel, kennisoverdracht en basale gezondheidszorg. Polanyi stelde ook dat de markt ingekaderd wordt door allerlei regels om te voorkomen dat enkele rijken of buitenstaanders zich via het marktmechanisme gemeenschapsmiddelen toe-eigenen. Vandaar bijvoorbeeld het beginsel van gemeenschappelijke landbouwgrond voor de verbouw van voedsel voor eigen gebruik dat vandaag nog in zwang is in veel Afrikaanse landen. Dat is een slimme manier om veerkracht in de voedselvoorziening in te bouwen voor het geval voedselprijzen stijgen of de exporten van *cash crops* zoals koffie en cacao inzakken en er geen buitenlandse valuta wordt verdiend om voedsel te kunnen importeren. Kortom, de markt kan pas effectief aan de welvaart bijdragen als de andere twee domeinen de ruimte hebben om ieder op basis van hun eigen waarden te functioneren. Smith zei niet voor niets dat de functie van de markt voor de staat is om de overheid van voldoende belastingmiddelen te voorzien. Daarmee onderstreepte hij ook het belang van een goede interactie tussen de drie domeinen. Denk vandaag de dag aan sociale ondernemingen of staatsbedrijven. →

Markten zijn ook historisch gezien het derde domein van economische interactie – pas van belang als er iets gunstig te ruilen viel. Het gros van de welvaart werd millennia lang in de zorg-economie gerealiseerd. Dat is het eerste domein: het waardendomein van de *commons* en onderlinge zorg. Hieronder vallen gezamenlijk beheerde hulpbronnen, zoals viswater en weidegrond, en onderlinge zorgverlening en samenwerking, zoals de verbouw van voedsel en woningen. Zelfs vandaag de dag maakt dit eerste domein nog een groot deel van onze economie uit: denk aan huishoudelijke arbeid, mantelzorg, thuisproductie van voedsel en kleding en vrijwilligerswerk, maar ook aan burgerinitiatieven zoals windcoöperaties. Het tweede economisch domein is dat van de staat, of vroeger autoriteiten zoals koningen of stamhoofden. Die autoriteiten bepaalden wat pachters of lijfeigenen moesten produceren, hieven belasting, gaven geld uit aan soldij en gaven erkend muntgeld uit. En omdat het volk de belastingen in geld moest afdragen, moest ze steeds vaker geld verdienen op de markt, naast hun economische activiteiten in het eerste domein van de economie.

Tot aan de opkomst van het kapitalisme speelden markten en geld een bescheiden rol in de economie. Pas toen niet alleen meer goederen werden geruild en schulden werden verevend op de markt, maar ook productiemiddelen op de markt kwamen, nam het kapitalisme een aanloop. Zo ontstond er een arbeidsmarkt en landmarkten (en daarmee de privatisering van gemeenschapsgronden) en financiële markten. Met het kapitalisme werden markten dus steeds belangrijker ten opzichte van de andere twee economische domeinen.

De markt en het kapitalisme: lessen van Marx

Marx schreef *Das Kapital* (1867) honderd jaar na Smith om het kapitalisme te begrijpen, maar ook om economen

Marx betoogde dat na betaling van de andere factoren, inclusief een redelijke risicovergoeding voor het ondernemerschap van de kapitaalverschaffer, de rest aan de factor arbeid toekomt

als Smith de les te lezen over hun van de markt afgeleide waardetheorie over prijzen. Marx ontwikkelde de arbeidswaardetheorie. Deze stelt dat de waarde van elk goed bepaald wordt door de arbeid die erin verwerkt zit, en ook indirect door de arbeid die verwerkt zit in de kapitaalgoederen waarmee geproduceerd wordt. Daarmee heeft hij eigenlijk een omgekeerd waardenbegrip van dat van een kapitalistische onderneming. In die onderneming, die op winstmaximalisatie gericht is, worden eerst alle andere factoren betaald (materiaal, arbeid, huur). Wat overblijft, is de winst en die gaat als dividend naar de kapitaalverschaffer. De kapitalist is dus degene die na aftrek van alle kosten de rest krijgt en bij verlies is dat niks. Maar Marx verwisselde de rol van kapitalist en arbeider in de beloning van de productiefactoren. Hij betoogde dat na betaling van de andere factoren, inclusief een redelijke risicovergoeding voor het ondernemerschap van de kapitaalverschaffer, de rest aan de factor arbeid toekomt. Want die maakt tenslotte het product in termen van arbeid, zingeving, samenwerking en creativiteit.

Kapitalisme bestaat volgens Marx uit drie elementen, zo valt tussen de regels van zijn boek door te lezen. Ten eerste de asymmetrie tussen kapitaal en arbeid: de eerste factor huurt altijd de tweede in en niet andersom. Daarom daalt het looninkomen en stijgt het kapitaalinkomen geleidelijk aan. Ten tweede de omkering van de ruilketen: op een gewone markt begint die met een goed dat geruild wordt voor geld, waar vervolgens weer een ander goed voor gekocht wordt. De win-winsituatie van ruil gaat dus om de uitwisseling van goederen en niet om de accumulatie van geld. Maar een kapitalistische markt begint en eindigt met geld, waarbij de ruil van goederen, of effecten, of wat dan ook maar te gelde gemaakt kan worden, slechts middel zijn. Vandaag is dit ver doorgevoerd via AirBnB en Uber bijvoor-

beeld. Het derde kenmerk van de kapitalistische markt is dat de dynamiek van de eerste twee kenmerken ertoe leidt dat ondernemingen met een kleine voorsprong of simpelweg mazzel steeds groter groeien. Dat doen ze door anderen over te nemen of uit de markt te prijzen door schaalvergroting. Daardoor loopt uiteindelijk elke kapitalistische markt, die begint met concurrentie, uit op monopolievorming. In de tijd van Marx gebeurde dat al op regionale schaal, vandaag de dag op wereldschaal, met bedrijven als Unilever, Shell, Apple en Google.

Een post-corona-economie zonder kapitalisme

Wat we kunnen leren van Smith en Marx is dat een echte postkapitalistische economie, dus zonder kapitalisme, aan drie kenmerken moet voldoen:

1 Meer ruimte voor de zorg economie en de staat waardoor de markt sterker ingekaderd en beter ingebed wordt in de maatschappij. Het maatschappelijke doel wordt leidend, en niet accumulatie voor aandeelhouders. Dat betekent ook een omslag van lineaire efficiëntie via ver doorgevoerde specialisatie, massaproductie en een hoge mate van globalisering naar complementaire efficiëntie met synergiën, veerkracht en lokale werkgelegenheid. Denk bijvoorbeeld aan natuurinclusieve landbouw en agrobosbouw of de sterke lokale economie van het Engelse stadje Preston na een zware recessie.

2 Ondernemingen waarin geen ongelijkheid meer bestaat tussen arbeid en kapitaal, bijvoorbeeld in coöperaties waarin de eigenaren tevens de werknemers zijn (zoals bij het Spaanse Mondragon, dat ruim 70.000 leden heeft) of de afnemers (zoals bij windcoöperaties). Maar ook zzp'ers verenigd in broedfondsen die op broedplaatsen startups oprichten die veel dichters staan bij maatschappelijke behoeften, zoals op het oude

Philipsterrein in Eindhoven. Of sociale ondernemingen geworteld in gemeenschappen, waarin winst slechts randvoorwaarde is om maatschappelijke impact te kunnen hebben. Er lekt dan geen geld weg naar externe aandeelhouders.

3 Markten die meer lokaal opereren en waarin een behoefte vervullend product of dienst centraal staat en geld net zo goed een lokale gemeenschapsmunt kan zijn. Er zijn talloze voorbeelden van geslaagde *community currencies* die parallel functioneren aan officieel geld, of LETS-systemen en *timebanks* waarin mensen met een afstand tot de arbeidsmarkt diensten verlenen waarvan de waarde uitgedrukt wordt in tijd, waarvoor ze zelf ook weer een dienst kunnen kopen. Of markten waarin het niet meer draait om koop en verkoop van spullen, maar om huur en leasecontracten voor circulaire diensten. Hierdoor worden privé-eigendom en accumulatie vervangen door een nieuw soort *commons*, waarin vanuit milieuoogpunt materiële efficiëntie van goederen voorop staat, in plaats van efficiënte accumulatie voor een bedrijf of aandeelhouder ten koste van gelijkheid, milieu en economische veerkracht.

Hoe zit het dan met de suggesties van economen voor een verbeterde versie van het kapitalisme? Bijvoorbeeld de hogere vermogensbelasting van Thomas Piketty, de donuteconomie van Kate Raworth en voorstellen voor strengere regulering van oligopolies en beprijzing van negatieve externe effecten van Joseph Stiglitz en onze eigen Bas Jacobs? Die kunnen grotendeels ook in een postkapitalistische economie een plaats krijgen. Maar ze zullen op termijn alleen effectief zijn als tevens aan de drie Smith-Marx-criteria voldaan wordt. Zo niet, dan zal ook na de coronacrisis het kapitalisme weer met de markt aan de haal gaan. X

Literatuur

- Jacobs, B. (2020). *Redbet Kapitalisme van de Kapitalisten*. Vrij Nederland: serie in drie delen, april-mei 2020.
- Marx, K. (2010). *Het Kapitaal. Deel 1: Het productieproces van het kapitaal*. Amsterdam: Boom.
- Raworth, K. (2017). *Donuteconomie. In zeven stappen naar een economie voor de 21e eeuw*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Robinson, J. (1969). *The Economics of Imperfect Competition*. Londen: Palgrave MacMillan.
- Smith, A. (2019). *Een onderzoek naar de aard en oorzaken van De wekvaart van landen*. Amsterdam: Boom.
- Smith, A. (2010). *De theorie van morele gevoelens*. Amsterdam: Boom, 2020.
- Staveren, I. van (2001). *The Values of Economics: An Aristotelian Perspective*. Londen: Routledge.
- Staveren, I. van (2016). *Wat wij kunnen leren van economen die (bijna) niemand meer leest*. Amsterdam: Boom.
- Stiglitz, J. (2019). *Winst voor iedereen. Progressief kapitalisme in een tijd van onvrede*. Amsterdam: Athenaeum.

Werk samen, juist nu

2020 wordt een jaartal dat kinderen wereldwijd in de geschiedenisles uit hun hoofd zullen moeten leren. Omdat het een jaar is waarin iedereen op de aardbol meer of minder, langer of korter, te maken heeft gekregen met gevoelens van angst, met ziekte en dood, met verlies van geliefden, inkomen en/of bestaanszekerheid.

Met een mengeling van bewondering en ironie heb ik de beschouwingen tot mij genomen over hoe verder na de coronacrisis. De wereld zal nooit meer hetzelfde zijn! We zullen meer naar anderen omkijken of juist nationalistischer worden! Minder consumeren, duurzame keuzes maken! Of nee, heel snel zullen we weer vervallen in oude gewoonten. Mensen vergeten snel, willen snel vergeten. Het blijft nog steeds koffiedik kijken.

Wat we wel weten, is dat ook nu weer de hardste klappen vallen bij de meest kwetsbaren. Internationaal door ontbrekende zorg, slechte en overvolle woonomstandigheden en snel toenemende werkloosheid, armoede en honger. Volgens hetzelfde patroon zullen de scheidslijnen in ons eigen land lopen. Hoe zal het de zzp'ers en de flexwerkers vergaan, die nooit de kans hebben gekregen buffers op te bouwen? Hoe vergaat het de scholieren met een slechte thuisbasis die een achterstand hebben opgelopen? Hoe gaat het met dat kleine theatergroepje dat onderbetaald de prachtigste voorstellingen wist te maken? En zal het applaus voor de mensen in de zorg en in het onderwijs zich vertalen in betere arbeidsvoorwaarden?

Eén wetmatigheid is niet anders dan voor 'corona': alleen de politiek kan hier iets aan veranderen. En daar, vooral aan onze linkerkant, is het nu juist stilstand troef. Voordat de coronacrisis uitbrak, werd het onderwerp 'linkse samenwerking' weer actueel. Op het PvdA-congres werd het nog net besproken; het GroenLinks congres, waar dat ook het geval zou zijn, kwam er niet meer. Sindsdien horen we er weinig meer over.

Terwijl dat voor de politieke leiders een verandering is die ze zelf zouden kunnen en tameren, stimuleren, sturen – juist nu. Het is verleidelijk, ook in tijden als deze, om te denken dat het aankomt op jouw hoogstpersoonlijke performance voor je eigen achterban. Uit het verleden ken ik die druk: jij vertegenwoordigt mij, bij deze partij voel ik mij thuis, bij de andere niet. De identiteit van een partij wordt zo belangrijker dan de toekomst.

De verlamming die de intelligente lockdown ook met zich meebracht, schreeuwde om échte verandering, ingezet door bijvoorbeeld politieke leiders door samen op te trekken voor de verliezers van de coronacrisis, in plaats van de partijpolitieke status quo te verdedigen. Dus Lodewijk en Jesse: laat je van jullie beste kant zien, ga voorop door juist nu een gedurfde stap in de samenwerking te zetten. Daarmee kunnen jullie een glimp laten zien van hoe de verbondenheid, tijdens de lockdown zo toegejuicht vanuit al die huizen, zal kunnen beklijven via hoopgevende politieke keuzes. X

ANDRÉE VAN ES

1981 – 1990

Tweede Kamerlid, eerst voor de PSP en later voor GroenLinks.

2010 – 2014

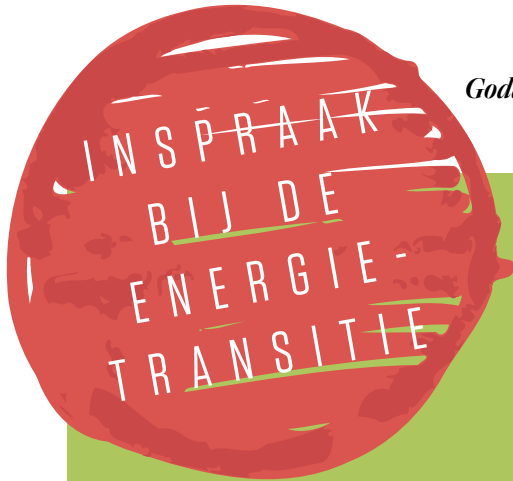
Wethouder in Amsterdam voor GroenLinks.

EN OOK

Directeur geweest van politiek-cultureel centrum De Balie in Amsterdam en voorzitter van GGZ Nederland.

NU

Voorzitter van de RvT van het UMCG en De Forensische Zorgspecialisten, lid van het college van toezicht van de Orde van Advocaten, co-decaan bij de Nederlandse School voor Openbaar Bestuur en lid van het Amsterdamse 4 en 5 mei comité.

Windmolens en waarden:

hoe trekken we de bedonist over de streep?

Aan duurzame ambities geen gebrek, maar hoe krijgen we mensen warm voor windmolens en warmtepompen? Dat is een van de belangrijkste hoofdbreken voor lokale politici. *De Helling* sprak met twee onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen die in deze provincie onderzoek doen naar publieke acceptatie van duurzame energieprojecten. Belangrijkste conclusies: geef alle menselijke waarden de ruimte, laat burgers al in de allereerste planfase meebeslissen, en doe ook daadwerkelijk iets met hun mening.

door SUZANNE VAN DEN EYNDEN

Illustratie ELIS WILK VOOR THE GREEN EUROPEAN JOURNAL

Goda Perlaviciute en Lorenzo Squintani

Hoe zien jullie je toekomst? Die vraag kregen kinderen uit groep 6 van een basisschool in het Groningse Oldambt voorgelegd door de gemeente, als onderdeel van een inspraakprocedure voor de Omgevingsvisie. De kinderen mochten tekenen hoe zij dachten dat hun woonomgeving er later uit zou zien. “En wat schetste de verbazing van de gemeente: op bijna alle tekeningen prijkte een windmolen,” lacht Lorenzo Squintani van de Rijksuniversiteit Groningen. “Tijdens de officiële zienswijze-procedure werd dan ook opgemerkt door bewoners: zie je wel, wij doen moeilijk over windmolens, maar de kinderen zien het allemaal zitten.”

Squintani geeft dit voorbeeld niet als verkapt pleidooi voor windmolens, maar om duidelijk te maken dat er geen excuus is om burgers niet te betrekken bij verduurzamingsmaatregelen. Ook degenen die (nog) geen experts zijn op energie en klimaatvraagstukken, kunnen prima bevraagd worden over de toekomst van hun woonomgeving.

Squintani, universitair docent Europees en economisch recht, doet samen met universitair hoofddocent omgevingspsychologie Goda Perlaviciute onderzoek naar de publieke acceptatie van duurzame energieprojecten. In het door Perlaviciute en Squintani opgerichte *Like!Me Living Lab* onderzoeken zij samen met de provincie en meerdere gemeenten in Groningen hoe burgers beter betrokken kunnen worden bij besluitvorming over de energietransitie. Het onderliggende idee is dat met meer publieksparticipatie zowel de kwaliteit van als het draagvlak voor energieprojecten groter worden. Squintani en Perlaviciute hebben onderzoek gedaan naar de mening van burgers over een warmtewet in de Groningse wijk Vinkhuizen en over energietransitie in de provincie Groningen. Momenteel doen ze onderzoek naar de mening van burgers over het plaatsen van windmolens in de gebieden Westpoort en Roodehaan, in de gemeente Groningen.

De onderzoeksvraag van Perlaviciute en Squintani – wat beïnvloedt publieke acceptatie van de energietransitie? – houdt ook menig GroenLinkser bezig. Veel lokale politici ervaren een spanning tussen enerzijds de urgentie om hun gemeente in rap tempo te verduurzamen, en anderzijds het besef dat draagvlak onder bewoners nodig is. Zoals een wethouder het verwoordde: “Omwille van draagvlak streef ik alleen naar het ontmantelen van de gasvoorziening als dat woonlastenneutraal kan – anders krijg ik mensen niet mee. Dat vind ik ook terecht, maar het verhoudt zich slecht tot ‘het huis dat in brand staat’.”

Herkennen jullie deze spanning vanuit jullie onderzoek?

Squintani: “Zeker. Wij merken dat de behoefte om snel maatregelen te nemen niet alleen voortkomt uit milieudoelen – het huis dat in brand staat – maar ook uit de wens van gemeenten om de samenleving zekerheid te bieden over welke richting de verduurzaming op gaat. Hierdoor haasten bestuurders zich vaak met het vaststellen van beleid zonder burgers daar in een vroeg stadium op een goede manier bij te betrekken. Dit zien we op alle bestuursniveaus.”

Perlaviciute: “Toch kunnen urgentie en inspraak samengaan. Mensen voelen weerstand wanneer beslissingen over de energietransitie top-down worden genomen en zij zich uitgeslo-

ten voelen van de besluitvorming. De gevolgen van ‘van het gas af gaan’ raken aan het dagelijks leven. De mogelijkheid om mee te beslissen over dergelijke maatregelen is niet alleen van belang voor het draagvlak, maar zorgt ook voor inhoudelijk betere besluiten. Met participatie breng je inzichten bijeen van burgers die hun omgeving goed kennen.”

Squintani: “Het geheim van een goed participatieproces is: alle groepen aanspreken die je wilt bereiken, en burgers al in de allereerste fase daadwerkelijk inspraak geven. Dan heb je veel meer kans op draagvlak voor vaak impopulaire maatregelen, zoals windmolenparken. Tegelijkertijd zouden voor echt eerlijke participatie beide partijen bereid moeten zijn hun initiële standpunt te veranderen. Dat is niet altijd makkelijk, maar daarmee voorkomt een gemeente de indruk dat zij alleen maar inspraak regelt om stemmen te vergaren voor een voorgerekookt besluit.”

In het onderzoek van Perlaviciute en Squintani spelen vier algemene menselijke waarden een belangrijke rol. Het zijn egoïstische waarden, waarbij de voordelen voor het individu voorop staan; altruïstische, waarbij de uitkomsten voor anderen leidend zijn; hedonistische, gericht op plezier en comfort; en biosferische waarden, die zorg voor natuur en klimaat voorop stellen. Volgens de onderzoekers moeten initiatiefnemers bij het betrekken van burgers bij de energietransitie veel meer rekening houden met deze waarden.

Zijn deze waarden in mensen statisch, een gegeven? Of kan de mate van egoïsme of altruïsme veranderen?

Perlaviciute: “Wij krijgen vaak de vraag: hoeveel egoïsten zijn er in Groningen? Het antwoord luidt: net zoveel als er inwoners zijn. Ieder mens heeft namelijk alle vier de waarden in zich, die min of meer vaststaan. Dat is belangrijk om te beseffen. Mensen verschillen wél in de mate waarin →

‘Ik ken een GroenLinks-stemmer in hart en nieren die toch tegen windmolens is, omdat deze zijn hedonistische waarden teveel aantasten: windmolens veranderen zijn leefomgeving en daarmee het woonplezier’

bepaalde waarden bij hen prioriteit krijgen en waarin ze erop worden aangesproken.”

Squintani: “Waarden hebben grote invloed op onze overtuigingen en handelingen, en maatregelen voor de energietransitie kunnen bepaalde waarden bedreigen. Zonnepanelen kosten geld, wat de egoïstische waarden kan aanspreken. Windmolens doen een beroep op onder andere de hedonistische waarden, omdat er iets verandert in je leefomgeving wat je woonplezier kan aantasten. De mate waarin mensen zich in welke waarden bedreigd voelen, verschilt per persoon en is niet altijd te voorspellen. Stel, Goda en ik zijn twee verschillende personen met redelijk dezelfde waarden. Maar Goda verdient meer dan ik. Een warmtepomp heeft daarom een grotere impact op mijn egoïstische waarden dan op die van Goda. De waarde die voor mij normaal gesproken wat minder belangrijk is – egoïsme – kan dan ineens voorrang nemen, terwijl dat bij Goda niet het geval is. Ik ken een GroenLinks-stemmer in hart en nieren die toch tegen windmolens is, omdat deze zijn hedonistische waarden te veel aantasten: windmolens veranderen zijn leefomgeving en daarmee zijn woonplezier.”

Wat kan een wethouder of raadslid met die waarden? Moet zij of hij eerst onderzoeken hoe het met de waarden van alle mensen in de gemeente is gesteld?

Perlaviciute: “In Vinkhuizen hebben we aan de hand van een vragenlijst gemeten welke waarden de bewoners het belangrijkste vinden. Daarna hebben we in kaart gebracht in hoeverre mensen een warmtenet in hun buurt als een bedreiging of een versterking zien voor hun verschillende waarden.”

Squintani: “Inzicht in waarden kan helpen om de redenen achter de standpunten van bewoners te begrijpen. Vervolgens is het van belang hen vanuit die overheersende waarden aan

te spreken. Als je weet dat ik tegen een warmtepomp ben omdat ik dat te duur vind, hoef je niet tegen mij te zeggen: luister eens Lorenzo, het kost misschien geld, maar het is wel heel goed voor het milieu en over tien jaar ben je beter af. Als mijn egoïstische waarden overheersen, ben ik niet gevoelig voor argumenten die gericht zijn op mijn biosferische waarden, ook al vind ik het milieu wel degelijk belangrijk. Wat bij mij dan wél helpt, is als ik compensatie krijg voor de extra kosten in de eerste jaren. Waarden helpen om inzicht te krijgen in de redenen achter de weerstand van mensen tegen bepaalde maatregelen en om daarop in te spelen.”

Is er een link tussen de waarden en bijvoorbeeld opleidingsniveau?

Perlaviciute: “Mensen met een hogere opleiding en inkomen hebben ook egoïstische waarden. En mensen met een lager opleidingsniveau hebben net zo goed biosferische waarden. Maar je kunt niet verwachten dat mensen met lagere inkomens bijvoorbeeld alleen hun biosferische waarden gaan nastreven, als de energietransitie ze veel geld kost. Ook al zien ze dat die maatregelen nodig zijn voor milieudoelinden, dan nog kunnen ze zich zodanig in hun egoïstische waarden geraakt voelen dat ze zeggen: dit kan echt niet. Maar dit laatste is zeker niet voorbehouden aan mensen met een lagere opleiding.”

‘Waarden helpen om inzicht te krijgen in de redenen achter de weerstand van mensen tegen bepaalde maatregelen’

Hoe houden waarden verband met de acceptatie van verschillende energiebronnen?

Perlaviciute: “Sterkere biosferische en altruïstische waarden hangen over het algemeen samen met meer acceptatie voor hernieuwbare energiebronnen. Mensen met sterkere egoïstische waarden daarentegen zijn juist vaker voorstander van kernenergie; wellicht omdat ze kernenergie als goedkoper zien. Gevolgen voor het milieu zijn voor hen minder belangrijk, maar opvallend genoeg zijn vooral mensen met sterkere egoïstische waarden toch geneigd om te zeggen dat kernenergie goed is voor het milieu. We zien vaker dat mensen in hun argumentatie waarden gaan benadrukken die bij hen zelf niet dominant zijn. Tegenstanders van windenergie onderbouwen hun standpunt nog wel eens met het argument dat de voordelen van deze energiebron voor het milieu nog onvoldoende bewezen zouden zijn – terwijl hun weerstand waarschijnlijk geworteld is in hedonistische waarden. Het helpt dan niet om te blijven herhalen hoe goed windmolens zijn voor het milieu. Mensen moeten op hun meest prominente waarden worden aangesproken.”

Hoe doe je dat als gemeente of provincie?

Squintani: “In het Living Lab hebben we een aantal inspraakprocedures voor de eerste fase van verduurzamingstrajecten geanalyseerd, namelijk bij het vaststellen van visies en plannen, en wat bleek: in de communicatie naar burgers werd vooral benadrukt dat de energietransitie nodig was voor het milieu, voor het halen van de klimaatdoelen, om de planeet voor de volgende generatie ook leefbaar te houden, dat we dit ‘samen’ gingen doen, dat we ‘een gemeenschap’ zijn... allemaal argumenten die vooral altruïstische en biosferische waarden aanspreken. Hier kwamen ook alleen bepaalde groepen op af. Pas toen de besluitvorming concreter werd en bewoners zich konden uitspreken voor

of tegen een bepaalde maatregel, werd in teksten gesproken over kosten en baten voor bewoners zelf – dus implicaties voor andere waarden, waardoor ineens andere groepen werden aangesproken. Die waren niet allemaal even gelukkig met de voorgestelde maatregelen. Maar zij kregen als reactie: we hebben een beleidskader gemaakt, daar mocht u inspraak op leveren, en nu staat het vast. De mensen die zich pas later in het inspraakproces aangesproken voelden, konden dus nog maar beperkt inspraak leveren. Met participatietrajecten moeten overheden dus al beginnen bij het vaststellen van visies en plannen. Dat is tegelijkertijd moeilijk: mensen willen zelf liever participeren als het concreter wordt, als er besluiten moeten worden genomen die raken aan hun leefomgeving. Overheden moeten →

Vijf tips voor lokale bestuurders

- 1** Betrek burgers bij je plannen voordat er nog maar één concreet besluit is genomen.
- 2** Maak ruimte om de verschillende waarden te bespreken tijdens discussiebijeenkomsten en andere onderdelen van het participatieproces.
- 3** Als je overtuigd bent van het belang van participatie, wees dan bereid een stap verder te gaan om ook groepen te bereiken die zich minder snel zelf melden. Ga langs bij mensen in straten die uit zichzelf niet snel reageren.
- 4** Wees bereid van standpunt of idee te veranderen als er vanuit je gemeente alternatieven komen die ook kunnen bijdragen aan het beoogde doel. Zorg voor zinvolle participatie waarbij de burgers echt invloed kunnen hebben op de beslissingen.
- 5** Maak voldoende tijd en geld vrij om het participatieproces goed in te richten. Dit klinkt voor de hand liggend maar wordt vaak over het hoofd gezien.

dus al in de planfase concreet maken welke invloed de beslissingen die daar genomen worden kunnen hebben op het dagelijks leven van burgers.”

In de omgevingspsychologie wordt gesproken over environmental self-identity: het verschijnsel dat mensen zich identificeren met milieubelangen. Hoe kan een dergelijke identiteit zich ontwikkelen?

Perlaviciute: “Als mensen uit intrinsieke motivatie gaan handelen, leidt dat tot meer en consistentere duurzaam gedrag. We spreken veel over dingen die mensen ‘moeten’ doen op weg naar de energietransitie: zonnepanelen op het dak, korter douchen, minder vlees eten. Zogenaamd motiverende maatregelen zoals geld of regels kunnen op de korte termijn helpen dit gedrag te bevorderen, maar ze versterken de intrinsieke motivatie niet. Als financiële prikkels worden weggenomen, gaan mensen weer rustig doen wat ze altijd deden. Maar als ik mezelf ga zien als iemand die zich duurzaam gedraagt, wordt het voor mij makkelijker om me zo te blijven gedragen. Het helpt dan om te benadrukken wat mensen in het verleden al ‘goed’ hebben gedaan: ‘Je at gisteren vegetarisch – wat goed van je!’ Dat stimuleert mensen om meer te doen. Participatie en daadwerkelijke inspraak is belangrijk om die *environmental self-identity* te ontwikkelen. Dan is dat windmolenpark niet ‘opgelegd’, maar iets waar zij zelf na zorgvuldige afwegingen misschien op zijn uitgekomen.”

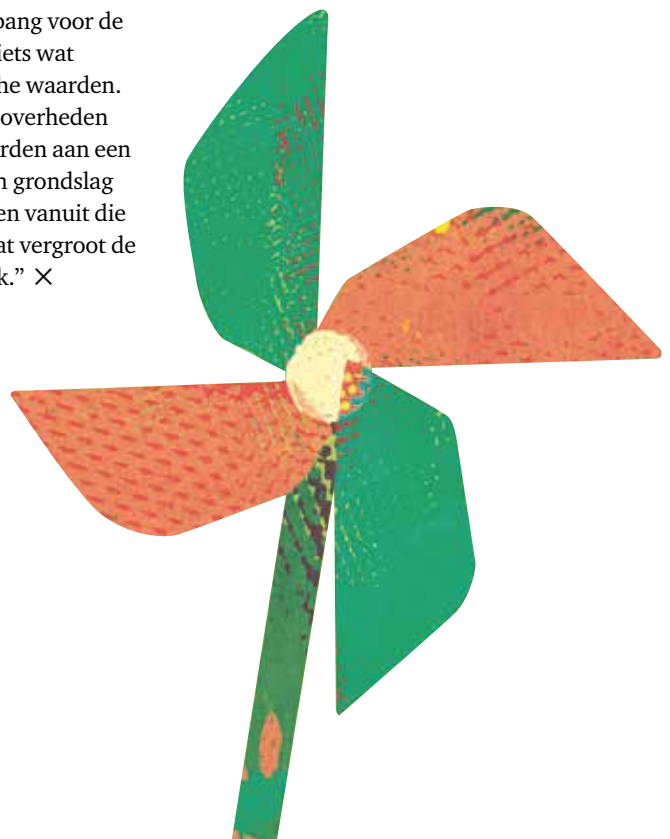
Hebben jullie voorbeelden gezien van goede participatieprocessen waarin alle verschillende groepen werden aangesproken?

Squintani: “We hebben gemeenten gezien die er in hun communicatie scherp op letten dat alle waarden werden aangesproken en bijvoorbeeld een waardenkompas hadden gemaakt om de representativiteit van waarden

te controleren. Bij het ontwikkelen van de Omgevingsvisie in Midden-Groningen is gekeken van welke straten nog te weinig of geen reacties binnen waren. Daar is de gemeente langs de deuren gegaan om mensen om hun mening te vragen. We hebben in onze onderzoeken mensen ook gevraagd welke methode van inspraak ze het meest wenselijk vinden, en opiniepeilingen scoorden het hoogst. Inloopbijeenkomsten en discussiemomenten werden ook positief beoordeeld, positiever dan digitale vormen van participatie. Het waterschap Hunze en Aa’s maakte tijdens een inspraakbijeenkomst over waterveiligheid gebruik van een schetsnotulist, die de verschillende genoemde opties direct tekende. Dat maakte alles direct inzichtelijk.”

Mensen houden van nature niet van verandering. In hoeverre ligt weerstand tegen verduurzamingsmaatregelen daaraan ten grondslag?

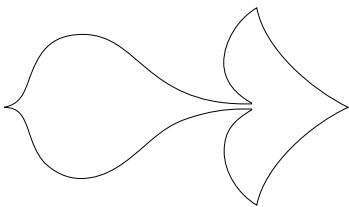
Squintani: “Mensen hechten inderdaad aan de status quo. Maar de vraag is dan: waarom is dat zo? De status quo geeft rust – dat is een hedonistische waarde. Of ze zijn bang voor de economische gevolgen, iets wat geworteld is in egoïstische waarden. Ook hier geldt weer: als overheden onderzoeken welke waarden aan een bepaalde overtuiging ten grondslag liggen, kunnen zij mensen vanuit die waarden aanspreken. Dat vergroot de kwaliteit van de inspraak.” X

Lezen

59

DE HELING • NR 2 2020

Manifest voor een eerlijke groene wereld Stijn Klarenbeek pag. 60 • **62 Haal diep adem en doe het juiste voor het klimaat** Heleen de Coninck pag. 62 • **66 Vriendelijke briefwisseling** Zander Evenberg pag. 66 • **Solidair wonen en wandelen** Socrates Schouten pag. 66

60 Manifest voor een eerlijke groene wereld

DE HELLMING • NR 2 2020

A Planet to Win is ambitieus, omvattend en biedt inspiratie voor politici die serieus aan de slag willen met een Green New Deal.

door STIJN KLARENBEEK

De Green New Deal is vandaag de dag hét politieke thema van links. Sinds de opkomst van Alexandria Ocasio-Cortez (AOC) en andere rijzende sterren van de Amerikaanse Democratische Partij, staat het idee van een Green New Deal volop in de belangstelling. Samen met senator Edward Markey heeft AOC een resolutie ingediend die ambitieuze klimaatmaatregelen koppelt aan een oplossing voor de groeiende ongelijkheid. Als gevolg van dit succes zijn verschillende politieke partijen en organisaties verspreid over de wereld het idee weer gaan uitdragen, van Bernie Sanders en de Britse Labour Party tot aan de Zuid-Koreaanse regeringspartij. Ook de nieuwe Europese Commissie heeft plannen naar buiten gebracht voor een Green Deal, onder verantwoordelijkheid van Frans Timmermans.

Het idee van een Green New Deal is ambitieus en alomvattend. Het heeft als doel om de samenleving zo snel mogelijk volledig klimaatneutraal te maken en om tegelijkertijd de ongelijkheid op alle mogelijke vlakken te verkleinen. De kosten voor de klimaattransitie moeten rechtvaardig verdeeld worden: vervuilers moeten betalen, preciaire groepen beschermd worden. Maar hoe dit in de praktijk vormgegeven moet gaan worden, blijft onderdeel van discussie

De afgelopen maanden zijn er dan ook verschillende boeken verschenen

die op deze vraag antwoord proberen te geven. Zo publiceerde de wereldberoemde activist en journalist Naomi Klein *On Fire* de econoom Jeremy Rifkin *The Green New Deal*. Ann Pettifor, de bedenker van de term, heeft haar visie uiteengezet in *The Case for the Green New Deal*. In dit rijtje past nu ook *A Planet to Win. Why We Need a Green New Deal* (Verso 2020). Het boek is geschreven door journalisten Kate Aronoff en Alyssa Battistoni, socioloog Daniel Aldana Cohen en politicoloog Thea Riofrancos. Hoewel het boek is gericht op de Verenigde Staten, waar de situatie toch echt verschilt van die in Nederland en de analyse dus niet een-op-een over te nemen is, staan er toch waardevolle inzichten in voor GroenLinks.

Meer inspraak voor lokale gemeenschappen

Het uitgangspunt van *A Planet to Win* is dat de grote problemen van onze tijd met elkaar samenhangen. Zo heeft de stijgende ongelijkheid een weerslag op klimaatproblematiek. Rijke mensen zijn de grootste vervuilers, maar arme gebieden worden het hardst getroffen. Ook zien vervuilende bedrijven hun winsten nog steeds stijgen terwijl werknemers in steeds onzekerdere omstandigheden terecht komen. Een Green New Deal kan deze trend keren. Deze transformatie moet ingezet worden door de overheid maar gestuurd

Stijn Klarenbeek is politicoloog en auteur van *Over de ideologie van nieuw-rechts* (Leesmagazijn, 2019). Hij schrijft regelmatig voor *Vrij Nederland*.

door een brede arbeiders- en klimaatbeweging. Als eerste stap zouden alle subsidies voor de fossiele industrie moeten worden stopgezet, om ze vervolgens te investeren in groene initiatieven. Als tweede stap zouden lokale gemeenschappen veel meer inspraak moeten krijgen in de manier waarop (publieke) voorzieningen worden geregeld. Op deze manier, zo stellen de auteurs, ontstaat er een brede, van onderop geleide beweging die de groene transformatie vormgeeft. Een beweging die publiek belang boven private winsten stelt.

In zeer heldere stijl weten de auteurs op een aantrekkelijke wijze hun ideeën te presenteren. Ze schetsen de problemen en dragen er oplossingen voor aan. Het boek leest als een manifest, een oproep tot actie, en dat is misschien ook wel hoe we het moeten zien. Niet als gedetailleerde studie met berekeningen (de vraag hoe we een Green New Deal gaan betalen komt bijvoorbeeld niet aan bod), maar als handreiking met daarin een aantal concrete voorstellen. Hun meest visionaire idee is dat van de toekomstige stad, met ‘miljoenen openbare, duurzame en mooie woningen’ die met ‘slimme elektriciteitsnetten’ aan elkaar gekoppeld zijn en waar coöperaties van ‘gemeenschapsbezit’ zullen ontstaan die lokaal en democratisch bestuurd gaan worden. Alles zal met elkaar in contact komen te staan door een groot netwerk van openbaar vervoer, met elektrische bussen en treinen. Waar bouwbedrijven normaal gesproken ingezet worden door de vervuilende industrie, zullen ze nu door de overheid worden gevraagd om de duurzame stad van de toekomst op te bouwen. Door hoogwaardige technologie te combineren met duurzaamheid weten de auteurs een positief toekomstbeeld te schetsen wat tot de verbeelding spreekt.

Radicale verandering

Maar aan de andere kant zijn er toch ook genoeg gelijkenissen tussen

A Planet to Win
Why we Need a Green New Deal
Kate Aronoff et al.
Verso, 2020

**A Planet to win
schetst een beeld
van een samen-
leving waarin
kwaliteit van leven
boven alles staat**

Europa en de VS als het om de Green New Deal gaat. De Green Deal die vanuit de Europese Commissie is opgezet, bevat doelstellingen en richtlijnen voor de klimaattransitie. Maar hoe dit precies ingevuld moet gaan worden, is aan de individuele lidstaten zelf. Hier ligt dan ook de belangrijkste oproep aan Nederland en een kans voor GroenLinks om de Green New Deal expliciet uit te dragen. *A Planet to Win* kan hiervoor een inspiratiebron zijn. We kunnen klimaatmaatregelen doorvoeren binnen ons huidige systeem, wat betekent dat de kosten en baten ervan ongelijk verdeeld worden. Of we kunnen kiezen voor groene én linkse politiek, waarmee we de richting van de Green New Deal op gaan. Dit vraagt om een radicale verandering op het gebied van wonen, werken, reizen, consumeren en produceren. *A Planet to Win* biedt een inspirerend toekomstperspectief van een volledig klimaatneutrale samenleving waarin meer aandacht uitgaat naar welzijn, zelfontplooiing, gelijkwaardigheid en inspraak. Het schetst een beeld, kortom, van een samenleving waarin kwaliteit van leven boven alles staat.

Het uiteindelijk doel van een Green New Deal is ‘leven in vrijheid’, zo concluderen de auteurs van *A Planet to Win*. In een groene, rechtvaardige samenleving leven mensen “zonder angst en zonder gebrek” - aan voedsel, water, gezondheidszorg, onderwijs, huisvesting, kunst en muziek. Leven in vrijheid betekent de vrijheid om van het leven te genieten, vrijheid om creatief te zijn, om de gemeenschappelijke vruchten te plukken maar ook om terug te geven aan de medemens en de maatschappij als geheel. Als een “vrije democratie” het doel is, dan is de Green New Deal de weg ernaartoe. X

RECENSIE
WIJ BEPALEN
DE TOEKOMST

62

DE HELLING • NR 2 2020

Haal diep adem en doe het juiste voor het klimaat

Een van de architecten van het Parijsakkoord, Christiana Figueres, schreef met een VN-collega een origineel en hoopvol boek vol haalbare gedragskeuzes die ons kunnen weghouden van de gevreesde drie graden opwarming. De eerste keuze die ieder van ons te maken heeft: haal diep adem, neem de beslissing dat we dit samen kunnen, en dat jij daar een bijdrage aan zult leveren.

verhaallijn. Het is een oproep, maar te lang voor een manifest. Het heeft nog het meest weg van een zelfhulpboek, alhoewel die term de diepgang van het boek geen recht doet. Het is een boek dat hoop en handelingsperspectief geeft aan iedereen die weet dat hij moet handelen, maar zich onmachtig voelt. Juist in deze tijden van corona extra welkom.

Het eerste hoofdstuk geeft een korte beschrijving van wat ons te wachten staat als we klimaatverandering niet weten te stoppen: extreem weer, uitstervend koraal, onomkeerbaar smeltende ijskappen en meters zeespiegelstijging, voorgoed vernietigde oerbossen. Maar de ommezwaai komt al na enkele pagina's: het is nog niet te laat om het ergste af te wenden, al dringt de tijd. De deur staat nog op een kier.

Twee keuzes

Vervolgens leggen de auteurs de lezer twee keuzes voor het jaar 2050 voor: de wereld die we nu aan het scheppen zijn, en de wereld die we zouden moeten creëren. De eerste optie, die leidt tot drie graden opwarming, is dystopisch en resulteert in polarisatie en (technologische) ongelijkheid. Extreem weer treft de weerbaren minder: "De rijken, met hun satelliet-gestuurde alarmsystemen, slapen wél goed". De tweede wereld is daarmee utopisch: mensen zijn gezonder, gemeenschappen bloeien, steden zijn groen en kennen een hoge biodiversiteit, we eten zonder mokken plantaardig en de natuur floreert weer. Je kunt vragen stellen bij het realiteitsgehalte, maar het is een lonkend perspectief.

Dan wordt het boek ook praktisch, en dat komt precies op tijd want na die utopie heeft zelfs de grootste idealist behoefte aan een antwoord op de vraag 'hoe dan?'. De auteurs beschrijven drie *mindsets* die nodig zijn om de te verkiezen wereld in zicht te kunnen houden. 'Koppig optimisme' is nodig om de hoop niet te verliezen. Met 'eindeloze overvloed' waardeer je

Heleen de Coninck is klimaatonderzoeker en werkt als hoogleraar aan de Technische Universiteit Eindhoven. Ze was één van de hoofdauteurs van het in 2018 verschenen IPCC rapport over hoe we de wereld onder de 1,5 graad temperatuurstijging kunnen houden.

De eerste auteur van het dit voorjaar verschenen *Wij bepalen de toekomst* alleen al is voldoende reden om dit boek open te slaan. De Costa Ricaanse diplomaat Christiana Figueres leidde het VN-klimaatsecretariaat in de jaren waarin het Parijsakkoord tot stand kwam. Maar ze is allesbehalve een afstandelijk bestuurder. Een ontmoeting met haar blijft je bij vanwege haar toewijding. Praat je met haar, maak je een interventie in een zaal waar zij is, dan luistert ze aandachtig. Al moet ze dagelijks tientallen zo niet honderden mensen spreken, ze is er altijd helemaal bij. Iemand met zo'n staat van dienst, die tegelijkertijd zo kan luisteren, moet iets bijzonders te melden hebben.

En ze stelt niet teleur. Samen met klimaatlobbyist en -adviseur Tom Rivett-Carnac schreef ze een boek waarvan de basis wetenschappelijk klopt, dat psychologisch werkt en dat verfrissend is, ondanks dat beide auteurs oude rotten in het vak zijn. Verwacht geen informatief boek over klimaatverandering, alhoewel de lezer er impliciet een hoop van leert. Het boek heeft wel structuur, maar geen

niet overvloed in materiele zin maar datgene dat niet-materieel overvloedig aanwezig is: samenwerking en wederzijdse waardering. 'Radicaal herstel' maakt circulariteit een centraal ontwerpcriterium in alles wat we produceren. Met deze *mindsets* kunnen we volgens de auteurs overgaan tot tien 'acties'. Dit stuk is het enige deel van het boek dat met zeventig pagina's wat aan de lange kant is. Aan de ene kant bevat het eyeopeners, zoals "zie jezelf als burger, niet als consument" en "laat de oude wereld los": of het nu anderhalve of drie graden warmer wordt, de wereld waar we aan gehecht zijn komt niet meer terug. Maar er zitten ook noodzakelijke doo'doeners tussen zoals 'verdedig de waarheid' en 'bouw aan gendergelijkheid'.

Saillante anekdotes

Voortdurend schakelen de auteurs van hun eigen ervaring naar die van de lezer. En dat werkt: het boek is vlot geschreven en blijft verrassen. Het is doorspekt met anekdotes over de gebeurtenissen rondom het Parijsakkoord. Sommige echt saillant, die onthullen dat het tot het laatste moment onduidelijk was of het akkoord er zou komen.

Het enthousiasme waarmee Figueres en Rivett-Carnac het Parijsakkoord aanprijzen, doet soms wel denken aan de bekende WC-eend-reclame. Zeker, het Parijsakkoord is een keerpunt, maar was het echt wel zo historisch? Immers, het akkoord is boterzacht, gebouwd op de emissiereductie en klimaatadaptatie die landen zelf willen toezeggen en het voorziet niet in een internationale politieagent die erop toeziet dat landen doen wat ze toezeggen. En dan hebben we het nog niet eens over de achterblijvende steun in de vorm van financiering, technologie en capaciteitsopbouw voor ontwikkelingslanden. Deze landen, waarvan er diverse een CO₂-uitstoot per hoofd van de bevolking hebben die wel honderd keer (!) lager ligt dan die van Australië of de Verenigde Staten, heb-

Wij bepalen de toekomst
Christiana Figueres en
Tom Rivett-Carnac
Uitgeverij Spectrum, 2020

**Het hele boek
maakt aannemelijk
dat zowel individuele als collectieve actie nodig is
om het klimaat te stabiliseren**

ben in 'Parijs' toegezegd ook een bijdrage te leveren aan de CO₂-reductie. Maar, omdat die landen over het algemeen niet over betaalbaar kapitaal, kennis, goede instituties en een goed opgeleide beroepsbevolking beschikken, ging die toezegging gepaard met de belofte van de rijke landen om steun te geven, in de vorm van financiering, technologie en capaciteitsopbouw voor het aanpakken van klimaatverandering. Dergelijke steun is ook al toegezegd in de VN-klimaatconventie uit 1992, het basisklimaatverdrag, getekend door alle landen van de wereld. Het is wel duidelijk dat de rijke landen zich de afgelopen 25 jaar onvolgende aan deze belofte hebben gehouden. Waarom zouden ze dat bij 'Parijs' wél doen?

Maar Figueres en Rivett-Carnac hebben een punt als ze zeggen dat het Parijsakkoord een omslag heeft betekend. Ze beschrijven de hope-loze situatie na de mislukte klimaat-top in Kopenhagen (2009), de mondiale klimaatdepressie die – paradoxaal genoeg – leidde tot een lager urgentieniveau bij de wereldbevolking en de politiek. En ieder jaar dat we wachten, gaat er weer het equivalent van 50 miljard ton CO₂ aan broeikasgassen de atmosfeer in. Het Parijsakkoord heeft die mondiale klimaatimpasse doorbroken. In Nederland ook: sinds 'Parijs' bakkeleit de industrie nog wel, maar dan over de vraag h_oe we de CO₂-doelen gaan halen, en niet meer over of die doelen wel zinvol zijn.

Het krachtige aan dit boek is dat de auteurs niet blijven hangen in doemdenken, hoewel daar alle reden toe is. We kunnen de toekomst nog veranderen, het is nog niet te laat, en alles wat we doen maakt de toekomst minder grimmig. Dat is precies de boodschap die het wetenschappelijk klimaatpanel van de VN, het IPCC, in haar rapport uit 2018 over opwarming van anderhalve graad ook uitdraagt: →

ieder beetje opwarming, iedere ton CO₂, iedere actie en ieder jaar doet ertoe. Twee graden opwarming is beter dan drie. Anderhalve graad is beter dan twee.

En misschien nog wel knapper: het boek beschuldigt niemand. Niet eens de kolenbedrijven, de oliebedrijven, de grote landbouwbedrijven. Zelfs Shell wordt niet aan de schandpaal genageld. Vandaar misschien ook de quote van Ben van Beurden, de baas van Shell, op de kaft van het Engelstalige boek, die het een “waardevolle bijdrage aan het debat” noemt. Zonder aan urgentie of hoop in te boeten, erkennen de auteurs dat we de innige omhelzing van fossiele industrie, financiële sector, consument en overheid alleen kunnen doorbreken als we ons er samen uit losmaken. Olie- en gasbedrijven zijn, net als u en ik, ook afhankelijk van collectieve actie, zij het op een andere manier.

Hanteerbare planning van voornemens

In het laatste gedeelte over ‘Wat je nu kunt doen’ worden haalbare gedragskeuzes voortdurend verbonden met collectieve én politieke actie. Die laatste pagina’s bieden echt handelingsperspectief in de vorm van een hanteerbare planning van voornemens die bijna iedereen kan maken – van ‘nu’ en ‘deze week’ tot ‘dit jaar’ en ‘in 2050’. Het zijn niet de standaard (en terechte) voornemens als ‘word veganist’ en ‘stop met vliegen’ – voor velen onhaalbaar. Dat soort acties wordt ook genoemd, maar op een vriendelijker en slimmere manier.

De categorie ‘nu’ begint met: “Haal diep adem, neem de beslissing dat we dit samen kunnen, en dat jij daar een bijdrage aan zult leveren”.

Figures geeft aan dat ze, puur door zichzelf ervan te overtuigen dat een internationaal klimaatakkoord mogelijk was, het Parijsakkoord een kans heeft gegeven. Dat was een actieve beslissing zonder welke dat akkoord er niet was geweest. Ook van de lezer verlangt ze een actieve keuze, want iedere lezer maakt die gewenste wereld mogelijk.

Het hele boek maakt aannemelijk dat zowel individuele als collectieve actie nodig is om rampzalige klimaatverandering te voorkomen. Voor ‘vandaag of morgen’ vragen de auteurs de lezer bijvoorbeeld een dag per week te kiezen waarop hij geen vlees eet. Maar ook om anderen over dergelijke voornemens te vertellen, ze uit te nodigen mee te doen, en politieke vertegenwoordigers aan te spreken op hun klimaatbeslissingen. Voor ‘Dit jaar’:

blijf consistent! Je hebt nu een jaar je gewoonten veranderd en je consumptie beteugeld, de kans is groot dat je het de komende jaren volhoudt! Voor ‘2030’: realiseer je plan om je emissies te halveren en blijf erover praten met bekenden, inclusief over welke politieke keuzes je om klimaatredenen hebt gemaakt.

Is dit een boek voor iedereen? Overtuigt het mijn tante die het goed vindt dat klimaatsceptici aan tafel zitten bij de talkshows? Nee. Figures en Rivett-Carnac bieden inspiratie voor velen, maar niet voor iedereen. Maar, om in de geest van *Wij bepalen de toekomst* te blijven: dat is voldoende. De rest volgt vanzelf wel. Maar daarvoor is wél nodig dat u vandaag besluit dat we dit probleem samen kunnen oplossen en dat u daar een bijdrage aan gaat leveren. X

Kies ook voor
VERDIEPING
en neem nu een
abonnement

Helling

*“De Helling
denkt verder waar
de waan van de
dag ophoudt.”*

— *Andrée van Es, voormalig wetbouder en Tweede Kamerlid
voor GroenLinks en columnist van tijdschrift de Helling*

De Helling biedt vier keer per jaar verdieping, interviews en analyse over groene en linkse politiek. Het tijdschrift geeft een podium aan uiteenlopende en grensverleggende denkrichtingen en draagt bij aan verdieping van het groene en linkse gedachtegoed. De Helling behandelt vraagstukken op Europees, landelijk en lokaal niveau: van klimaat tot ongelijkheid, van buitenlandbeleid tot technologie.

NEEM NU EEN ABONNEMENT
en betaal het eerste jaar slechts €19,50,
inclusief online toegang tot alle artikelen.

Bent u al abonnee? Doe eens een abonnement op de Helling cadeau! Ook een cadeau-abonnement regelt u heel eenvoudig via www.wbgl.nl/actie

WWW.WETENSCHAPPELIJKBUREAUGROENLINKS.NL/ACTIE

Vriendelijke briefwisseling

Pessimisme is voor losers begint op een Londense dinsdagochtend in 2018, met een ontmoeting tussen schrijver en journalist Joris Luyendijk (1971) en ondernemer Kees van Lede (1942), voormalig topman van AkzoNobel en oud-voorzitter van VNO-NCW. Ze besluiten elkaar te bevragen over de ervaringen en inzichten die ze de afgelopen 25 jaar hebben opgedaan. Dit krijgt de vorm van een vriendelijke briefwisseling waarin een verscheidenheid aan onderwerpen de revue passeert: van de Brexit tot de problematische marktwerking in de journalistiek. Luyendijk doet met zijn eerste brief een goede poging de lezer inzicht te verschaffen in een voor hen normaal gesproken verborgen wereld. Direct vraagt hij naar de Bilderberg Groep en de Trilateral Commission, "twee organen waar de machtigsten op aarde samenkomen – buiten het bereik van de camera's en microfoons – en die vaak door critici van het kapitalisme en complotdenkers worden genoemd", waar Van Lede als een van de weinige Nederlanders actief is geweest. Dit levert ook meteen een van de scherpe delen van de briefwisseling op. Vaker echter zijn de schrijvers het met elkaar eens, of geven ze elk hun visie waarbij daadwerkelijk debat achterwege blijft. Zo vinden beiden dat het doorgeschoten aandeelhouderskapitalisme zijn langste tijd heeft gehad. Van Lede pleit voor verantwoord ondernemerschap, met meer oog voor welzijn en minder focus op winstcijfers. Maar systeemverandering ziet hij niet zitten, hij heeft namelijk niets met "groot opgezette plannen". Dat blijkt ook als het thema klimaat aan bod komt. Van Lede ziet de problemen maar wil af van "doemdenken". Volgens hem zitten klimaatdrammers positieve verandering evengoed in de weg als klimaatontkenners en is het innovatievermogen van de vrije markt de oplossing. Een ogenschijnlijke inkopper voor Luyendijk, die meent dat er in de wereldeconomie een radicale verandering moet plaatsvinden en wat het klimaat betreft zichzelf juist als doemdenker bestempelt. Luyendijk benut deze kans echter niet: hij geeft zijn mening zonder écht op Van Lede in te gaan. Door dat gebrek aan discussie worden de meningsverschillen zelden uitgediept en geeft *Pessimisme is voor losers*, op enkele informatieve anekdotes van insider Van Lede na, weinig nieuwe stof tot nadenken.

Een uitgebreidere bespreking van *Pessimisme is voor losers* is te lezen via wbgl.nl/tijdschrift

–Zander Evenberg

Pessimisme is voor losers.
Op de rand van een nieuwe tijd
Kees van Lede en Joris Luyendijk
Uitgeverij Balans, 2020

Pessimisme is voor losers.
Op de rand van een nieuwe tijd
Kees van Lede en Joris Luyendijk
Uitgeverij Balans, 2020

Solidair wonen en wandelen

Op grond van samenwerking is een doorwrocht boek over grond-gebaseerde commons: wooncoöperatieën, voedsel- en landbouwinitiatieven en 'trage wegen'. Het boek beslaat de Vlaamse en Brusselse context, maar is ook zeer boeiend voor Nederlanders die zich in 'landed commons' willen verdiepen. Het boek richt zich op iedereen die op zoek is naar nieuwe, meer

solidaire manieren om met grond en wonen om te gaan. En die zijn er in overvloed: denk aan wooncoöperatieën waar je als aandeelhouder zorgeloos kunt wonen met een levenslang woonrecht of aan stichtingen als De Landgenoten die

kostbare landbouwgrond uit de markt halen en deze tegen een eerlijke prijs ter beschikking stellen van bioboeren. Maar ook 'trage wegen': veilige en mooie verbindingen die het landschap ontsluiten voor wandelaars, ook degenen die slecht ter been zijn. Interessant zijn de besprekingen van goed werkende wooncoöperatieën zoals Community Land Trust Brussel (138 woningen) en wooncoöp Kalkbreite in Zürich (250 woningen). Naast uitgebreide uiteenzettingen over de geschiedenis van grond-gebaseerde commons, over de relevantie voor de huidige tijd en over de verschillende modellen die opkomen, gaat het boek in op een mogelijke juridische basis voor land- en wooncommons en de rol van overheid en governance. *Op grond van samenwerking* reikt daar veel inzichten voor aan en roept op tot juridische innovatie. "Wat collectief onderhandeld wordt bij ruimtelijke commons, is een erg brede categorie van eigendomsregimes: niet alleen de regels over het bezit, maar vooral ook de gebruiksrechten voor een divers en meer inclusief landgebruik en -beheer staan daarbij ter discussie." Dat vraagt volgens de auteurs om juridische flexibiliteit en nieuwe rechtsvormen.

Meer informatie: Oikos.be/theindigoproject.be
–Socrates Schouten

Op grond van samenwerking. Woningen, voedsel en trage wegen als heruitgevonden commons
Annette Kuhk, Dirk Holemans, Pieter van den Broeck (red.)
Uitgeverij EPO, Berghem 2018

In deze rubriek komt Simon Otjes naar aanleiding van wetenschappelijk onderzoek tot verrassende inzichten.

Pandemie en politiek

Literatuur

Achen, C. H., & Bartels, L. M. (2017). *Democracy for realists: Why elections do not produce responsive government* (Vol. 4). Princeton University Press.
 Bechtel, M. M., & Hainmueller, J. (2011). *How lasting is voter gratitude? An analysis of the short- and long-term electoral returns to beneficial policy*. American Journal of Political Science, 55(4), 852-868.

SIMON OTJES

OPLEIDING

Studeerde en promoveerde in de politicologie.

WERKTE

als kiezersonderzoeker bij GroenLinks.

IS NU

wetenschappelijk medewerker bij het Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen en universitair docent Nederlandse politiek aan de Universiteit Leiden.

Als snel na het uitbreken van de coronacrisis stonden commentatoren massaal klaar met voorspellingen over hoe de wereld er na 'corona' uit zal zien. Als we echter kijken naar wat we weten over de politieke effecten van pandemieën, past ons bescheidenheid wat dergelijke voorspellingen betreft.

De laatste pandemie was de Spaanse griep van 1918 tot 1920. Deze ziekte infecteerde een half miljard mensen, een kwart van de wereldbevolking, en kostte naar schatting 30 miljoen mensen het leven. De maatregelen tegen deze griep lijkt op de corona-aanpak: quarantaines, het sluiten van publieke gebouwen, mondkmaskers, handen wassen, tenten om de overvloed aan patiënten op te vangen.

De politieke effecten van deze pandemie plaatst politicologen voor raadsels. De Amerikaanse politicologen Christopher Achen en Larry Bartels onderzoeken in hun boek *Democracy for Realists* onder meer hoe kiezers reageren op rampen. Hun theorie: na een ramp scoren zittende politici slechter in verkiezingen. Achen en Bartels zagen inderdaad duidelijk dat politici werden afgestraft na overstromingen en periodes van grote droogte. Maar ondanks de massale sterfte als gevolg van de Spaanse griep, bleven bij de verkiezingen van 1918 landelijk en lokaal de regerende partijen aan de macht.

Hiervoor zijn verschillende oorzaken denkbaar. Als je partner verdrinkt door een overstroming, is het veel dui-

delijker wie daarvoor verantwoordelijk is (de overheid die de dijken slecht onderhouden heeft) dan wanneer hij of zij behoort tot de vele slachtoffers van een pandemie. Bovendien vond de Spaanse Griep plaats tijdens de Eerste Wereldoorlog. De media stonden onder censuur, waardoor de pandemie nauwelijks de kranten haalde. In de loopgraven waar de griep ook om zich heen sloeg, was de ziekte daarnaast 'slechts' onderdeel van de verschrikkingen die de mannen daar al meemaakten. Vanwege de oorlog werd de griepuitbraak ook niet door oppositiepartijen gepolitiseerd.

Andere politicologen betwisten bovendien de theorie van Achen en Bartels dat kiezers politici altijd afstraffen als het misgaat. De Duitse SPD deed het blijvend beter in gebieden die getroffen waren door de overstroming van de Elbe in 2002. De afgelopen maanden scoren regerende partijen bij verkiezingen beter in gebieden waar het coronavirus meer slachtoffers eiste.

Uit de historische gebeurtenis die het meest lijkt op wat ons nu overkomt, kunnen we dus weinig lessen trekken. We moeten dan ook voorzichtig zijn met al te grote voorspellingen over de manier waarop de coronacrisis de politieke geschiedenis zal beïnvloeden. X

**'Haal diep adem, neem de beslissing
dat we dit samen kunnen, en dat jij
daar een bijdrage aan zult leveren'**

— Christiana Figueres, leider van de
onderhandelingen over het Parijs-akkoord,
in haar boek *Wij bepalen de toekomst*, p. 62

